

Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

SUSBİD

Journal of Social Sciences Institute

YIL: 2022

CİLT: 10

SAYI: 1

Makale Adı /Article Name

BOSNA'DA BİHKE (BİHAÇ) KALESİ'NİN
TAMİR VE TAHKİM EDİLMESİNE
YÖNELİK FAALİYETLER (1780-1878)

ACTIVITIES FOR THE REPAIR AND
FORTIFICATION OF BIHKE (BIHAC)
FORTRESS IN BOSNIA (1780-1878)

Yazar

Mustafa DURDU

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
mustafa76durdy@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1555-0035

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 7 Nisan 2022

Kabul Tarihi: 22 Nisan 2022

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2022

Kaynak Gösterme

Durdu, M. (2022). Bosna'da Bihke (Bihac) Kalesi'nin Tamir ve Tahkim Edilmesine Yönelik Faaliyetler (1780-1878), *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (1), s.21-40.

DOI: 10.53586/susbid.1100277

Not: Yazar, bu çalışmada etik iznine gerek olmadığını beyan etmiştir.

Öz

Bihke (Bihac) 1592 yılında Derviş Hasan Paşa tarafından fethedilmiştir. Bosna eyaletinin son fethedilen toprak parçasıdır. Bihke, Bosna eyaletini oluşturan ve sınır boyunda yer alan önemli bir sancak merkezidir. Una Nehri kıyısında yer alan Bihke Kalesi ise özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Bosna'nın en önemli sınır kalesi olmuştur. Bihke Kalesi, Bosna'nın diğer kalelerinde olduğu gibi Kaptan adı verilen ve maiyetinde çeşitli sınıflardaki askerî birliklerin olduğu muhafızlar tarafından yönetilmiştir. Bihke Kalesi, zaman içinde kuşatmalar, isyanlar ve doğal afetler sebebiyle kısmen veya büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bunun için bazı dönemlerde tamir ve bakım görmüştür. Bu onarımlarda kalenin bazı bölümleri tamir edilirken bazı mahalleri bütünüyle yeniden inşa edilmiştir. Tamirlerde kullanılan temel malzemeler taş, kum, ağaç, çivi ve demirdir. Her tamir öncesi keşif defteri tutulmuştur. Tamir edilecek veya yeniden yapılacak mahallerin ölçümleri ile tahmini masrafın tutarı bu defterlere yazılmıştır. Kalenin tamir işleri merkezden atanan bir bina emini nezaretinde yapılmıştır. Kalede bulunan mustahfızlar ile silah ve cephaneler de zaman içinde yoklanmış, eksikler giderilmiştir. Kalenin son tamiri, 1877 yılında kale içindeki iki cephanelik ile camilerin çatılarının çinko ile kaplanması şeklinde gerçekleşmiştir. Buna göre Bihke Kalesi, fethinden Avusturya'ya terkine kadar önemli bir garnizon merkezi olmayı sürdürmüştür. Bu makalede, Bosna serhaddinin en önemli kalesi olan Bihke'nin 1780-1878 yılları arasındaki vaziyeti, silah ve cephanesinin niteliği ile tamirine yönelik faaliyetlerin mahiyeti araştırılmıştır. Araştırmamızda en önemli kaynağımız Osmanlı Arşivi olmuştur. Ayrıca araştırma türü eserlerden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bihke (Bihac) Kalesi, Bosna, Kaptan, Tamir, Bina Emni.*

Abstract

Bihke (Bihac) was conquered by Dervish Hasan Pasha in 1592. It is the last conquered territory of the Bosnian province. Bihke is an important sanjak center that forms the Bosnian province and is located along the border. The Bihke Fortress, located on the banks of the Una River, was built especially in the XVIII century. It has been the most important border fortress of Bosnia since the 19th century. Bihke Fortress, as in other fortresses of Bosnia, was managed by castellans, who were called Kaptan and had military units of various classes in their entourage. Bihke Fortress has been partially or largely destroyed over time due to sieges, rebellions and natural disasters. For this reason, it has been repaired and maintained in some periods. In these repairs, some parts of the fortress were repaired, while some parts were completely rebuilt. The basic materials used in repairs are stone, sand, wood, nails and iron. An exploration log was kept before each repair. The measurements of the places to be repaired or rebuilt and the estimated cost are recorded in these books. The repair works of the fortress were carried out under the supervision of a construction official appointed from the center. The troops, weapons and ammunition in the fortress were also checked over time, and the deficiencies were corrected. The last repair of the fortress was carried out in 1877 in the form of zinc coating the roofs of the two armories and mosques inside the fortress. Accordingly, Bihke Fortress continued to be an important garrison center from its conquest until its abandonment to Austria. In this article, the situation of Bihke, the most important fortress of the Bosnian frontier between 1780-1878, the quality of its weapons and ammunition, and the activities for its repair were investigated. Our most important source in our research has been the Ottoman Archives. In addition, research type works were also used.

Key Words: *Bihac Fortress, Bosnia, Kaptan, Repair, Construction Official*

GİRİŞ

Dünya savaş tarihinde önemli bir yere sahip olan kaleler, Osmanlı tarihi boyunca da güçlü bir savunmanın en önemli stratejik mevkiini oluşturmuştur. Fakat bu tahkimatlar zaman içinde yıkılmaya yüz tutmuştur. Bununla birlikte Osmanlı devri boyunca ülkenin özellikle sınır boylarında bulunan kalelerin bakım ve onarım işlerine itina gösterilmiştir. Bosna eyaletinde bulunan Bihke Kalesi, Osmanlı'nın sınır boyunda yer alan bir uç kaledir. Bihke Kalesi'nin Avusturya sınırında olması, ona ayrı bir önem atfetmiş ve icap ettikçe tamir ve bakımı yapılmıştır. Bu makalede bazı sorulara da cevap aranmıştır. XVIII. yüzyılın sonundan 1878 yılında Avusturya işgaline kadar olan zaman diliminde Bihke Kalesi'nin durumu ne şekildedir? Kalede mevcut silah ve mühimmatın tür ve kapsamı nedir? XIX. yüzyıl boyunca Bihke Kalesi ile ilgili bakım ve onarım işleri ne yönde gelişmiştir? Bu konuda nasıl bir mühendislik çalışması yapılmıştır? Onarım işlerinde ne tür malzeme kullanılmıştır? Tamirat işleri için kaleye harcanan para ne kadardır? Bu soruların cevapları bu makalenin ana mihrini oluşturmaktadır. Makalede büyük oranda Osmanlı arşivi vesikaları kullanılmıştır. Arşiv vesikaları, araştırma eserleriyle de desteklenmiştir. Kaynaklar ışığında yapacağımız analizler aradığımız soruların cevaplarına ulaşmamızda en önemli yöntem olacaktır. Makalemizin girişi olarak Bihke sancağı ile ilgili bazı bilgiler verilecektir. Daha sonra makalenin ana konusuna geçilecektir.

Bihke Sancağı

Osmanlıların Bihke dedikleri Bihac veya Bišće adlarına ilk kez 1260 yılında rastlanır. Bihac Kalesi ve şehri, bir dönem Hırvatistan Krallığı'nın başkenti konumunda "(metropolis et propugnaculum totius regni Croatiae) idi" (Kreševljaković, 1953, s. 30). Bihke (Bihac) Kalesi ve Bihac kasabası bir yerleşim yeri olarak Bosna-Hersek'in kuzey batısında, Una Nehri kıyısında yer almaktadır (Toth, 2020). Osmanlı devrinden önce Bihke (Bihac) bölgesi, ilk olarak Macar sonra Habsburg idaresi altındaki Hırvatistan sınır bölgesinde yer almıştır. 1526'daki Mohaç zaferinden sonra Avusturya'nın yönetimine geçen Hırvatistan bölgesi, Habsburglar tarafından tayin edilen ve Ban adı verilen genel valiler tarafından idare edilmiştir. Hırvatistan'ın Habsburglar tarafında kalan kısmında bu durum 1848 yılına kadar bu şekilde devam etmiş ve genelde Hırvatistan-Slavonya bölgesi tek bir Ban tarafından yönetilmiştir. Bununla birlikte Habsburg yönetimi, 1537 yılından itibaren Osmanlı akınlarını durdurabilmek adına, Hırvat Askerî Sınır Bölgesi ve Yukarı Slavonya Askerî Sınır Bölgesi adıyla iki önemli stratejik askerî bölge oluşturmuş ve buraları doğrudan yönetimi altına almıştır. Bihke'nin bulunduğu Hırvat Askerî Sınır Bölgesi, başlangıçta Senj ve Bihac olmak üzere iki kaptanlığa ayrılmıştır. Daha sonra kaptanlık sayısı artmıştır. Her kaptanlığın kendisine bağlı kaleleri bulunmaktaydı. Mesela Bihac Kaptanlığı 1537'de 7, 1549'da da 5 kaleden oluşmaktaydı. Merkez ise Bihac (Bihke) Kalesi idi (Solak, 2018). Tarihte Türk Hırvatistanı olarak bilinen bölge ise, Una Nehri'nin orta bölümünde yer alıp yerleşim yerleri nehrin her iki kıyısına da uzanmaktaydı. Yani bu bölge, Hırvatistan ile Ključ ve Petrovac'ın arasında yer alıyordu. Burası, yer yer meşe ormanlarıyla kaplı bir bölge olup XIX. yüzyıl sonu itibarıyla buğday ve mısır tarımı ile meralarından hayvancılığın yapıldığı bir stratejik mevkiidedir. Nehir üzerinde bazı mahallerde su değirmenleri mevcuttur (Lopašić, 1890). Bosna vilâyetinin ve dolayısıyla Bihke'nin Avusturya idaresinde olduğu tarihlerde, XIX. yüzyıl sonunda yazılan Kamûsü'l-A'lâm'daki bilgilere göre, Bihke kasabası, Saraybosna'nın "275 kilometre kuzeydoğusunda" olup nüfusu 4.000 civarındadır. Bihke kasabası, Una Nehri kıyısındadır. Nehir üzerinde bir köprü ve bir eski kale mevcuttur. Büyük kısmı dağlık olan Bihke, "Hırvatistan-ı Osmanî" denilen mevkinin merkezi ittihaz edilir (Şemseddin Sami, 1306).

Osmanlılar, Bosna bölgesini 1463 yılında fethetmişlerdir. Fakat kısa bir süre sonra Bosna'daki bir kısım şehir ve kaleler Macar Kralı tarafından işgal edilmiştir. Bosna'nın önemli kalelerinden olan Yayça ve Kilis Kaleleri, biri 1528 diğeri de 1536 yıllarında Bosna Beyi Gazi Hüseyin Bey tarafından fethedilmiştir. XVI yüzyılın sonlarında Bosna Beylerbeyliğinin merkezi olan Banaluka'nın batısında yer alan Bihke (Bihac) Kalesi ise, Bosna Beylerbeyi Derviş Hasan Paşa tarafından 1591 yılında dokuz günlük bir kuşatmadan sonra fethedilmiştir (Uzunçarşılı, 2016). Bununla birlikte Olesnicki, kalenin fethini 19 Haziran 1592 olarak vermektedir (1942). Bihke Kalesi'nin fatihi olan Hasan Paşa, daha sonra Sisak'taki muharebede boğularak şehit olmuştur (Gülhan, 2020).

Bihke ve civarı fethedildikten sonra burada yaşayan Hırvatlar göç etmiş ve yerlerine Türkler ve Boşnaklar iskân edilmiştir. Bihaç (Bihke) şehrinde bulunan bir manastır Fethiye adıyla camiye çevrilmiştir. Bihke, Bosna Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırıldı. Böylece Bihke sancağı, Osmanlı ülkesinin en batı ucundaki sancağı oldu. "Sancakta Bihaç (Bihke), Donji Kamengrad, Ripaç, Cazin, Buzim, Ostrovica ve Bosanska Krupa gibi büyük şehirler vardı." (Toth, 2020, s. 196). Bununla birlikte Bihke'nin sancak olarak teşkilatlandırıldığı tarih kesin olarak belli değildir. Bu konuda Bosnalı tarihçiler arasında da ihtilaf vardır. Šabanović, Bihke'nin 1592'de değil, fakat 1620'den önceki bir tarihte sancak statüsüne geçirildiğini belirtir. Çünkü Bihke'nin sancak olarak tanımlandığı en eski belgenin 1620 tarihli olduğunu söyler. Adı geçen belgeye göre Bihaç sancağı bu tarihte "Bosna defterdarına arpalık olarak verilmiştir" (Šabanović, 1959, s. 83-84). Adı geçen tarihçiyi destekleyen bir diğer delilin de Ayn Ali'nin eseri olabileceğini söyleyebiliriz. 1609 yılında yazılan Kavânîn-i Âl-i Osman'da Bosna eyaletine bağlı sekiz sancaktan bahsedilirse de bunlar içinde Bihke yoktur (1280). Bu duruma göre Bihke'nin sancak olması 1609 ile 1620 yılları arasında olmalıdır. Başlangıçta Bihke'nin de bağlı olduğu Bosna sancağı, Rumeli eyaletine bağlı "bir serhat livası ve akıncılar diyarıdır." Dolayısıyla bölge, tarih boyunca sınır ötesindeki Venediklilerle "siyasî, askerî, malî ve ekonomik ilişkiler kurmuştur" (Gökbilgin, 1979, s. 319). Evliya Çelebi, 1661'de Bihke kasabasına ve Bihke Kalesi'ne uğramıştır. Buna göre o tarihlerde Bihke Kalesi bir kaptanlık olup, kaptanı düşmana esir düşmüştür. Evliya Çelebi, Bosna Valisi Melek Ahmed Paşa tarafından, kaptanı kurtarmak için düşmanın talep ettiği fidyeyi götürmekle görevlendirilmiştir. Bu tarihte 150 akçelik bir kaza olan Bihke'nin müftü ve nakibüleşrafı yoktur. Bu yüzden ahali fetvalarını Banaluka'dan alırlardı. Evliya Çelebi, Bihke Kalesi'ni "tehlike serhaddi ve gaziler yurdu" olarak tanımlar (Evliya Çelebi, 2010, s. 700-701).

Bosna fethedildiği zamandan beri ayrıcalıklı bir bölge olmuştur. Bosnalı Müslüman çocukları da bir istisna olarak devşirme sistemine dahil edilmiştir. Bosna'nın fethinden sonra Müslüman olan toprak sahiplerinin hakları da dikkate alınarak topraklar mirî araziye dönüştürülmüş ve tımar kapsamına alınmıştır. Bununla birlikte 1593 yılındaki Sisak yenilgisinden sonra Bosna'daki tımar ve zeametler ocaklık tımarına¹ dönüştürülmüştür. Bosna'daki askerî tabaka, yeniçeriler ve onların oğulları olan kul oğulları ile başlangıçta şehirlerin korunmasında görev alan daha sonra sadece seferde maaş karşılığı askere alınan diğer zamanlarda serbest işlerinde çalışan yerli kulları ve tımarlı sipahiler ile zaimlerden oluşuyordu (Dal, 2021). Bosna bölgesi, Avusturya ve Venedik sınırında olması sebebiyle önem arz etmekteydi. Bu yüzden kalelerde kaptan (kapudan) adıyla üst düzey muhafızlar görevlendirildi. Kaptanlık kurumu ilk olarak "1558'de Gradiška kalesinde tesis edildi." Bihke Kalesi, 1592 yılında fethedildikten sonra kaptanlık statüsüne geçirildi. Bölgedeki savaş riskinin fazla olması gibi sebeplerle zaman içinde kaptanların sayısı arttı (Turhan, 2013, s. 70-72). XVII. yüzyıl ortalarına doğru Bosna eyaletinde "Gradiška, Dubiça, Kostaniçe, Zrin, Bihke, Kilis, Kamengrad, Udovina, Obrovaç, Nadin, Skradin, Vrana, Zemun, Sedd-i İslâm, Zadra, Virgoraç, Gabela ve Novi kaptanlıkları" olmak üzere toplam 18 kaptanlık bulunuyordu (Gezer, 2016, s. 211). Kaptanlar, ocaklık tımarı gelirlerine sahip idi. Emrindeki askerlerin büyük kısmı yerli kulu askerlerinden oluşuyordu. Sultan II. Mahmud devrinde Bosna eyaletinde toplam 39 kaptanlık bulunuyordu (Turhan, 2013). Bosna'daki kalelerde Kıla-i Hakaniyye Kaptanlıkları olarak bilinen yapının kurulması, bölgenin Habsburg sınırında olmasının yanında fetihten önce bölgede benzer bir modelin uygulanmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü Habsburg idaresinde bulunan Hırvat Askerî Sınır Bölgesi'ndeki kaleler, kaptan adlı yöneticiler tarafından idare ediliyordu. Dolayısıyla kaptan terimi bile aynen alınmıştır (Solak, 2018). H. Šabanović ve H. Kreševljaković gibi bazı tarihçiler, 1711 yılında Bihaç sancağının kaldırıldığını Bihaç'ın Bosna sancağına bağlandığını ifade etmektedirler. Oysa ödenmemiş 500 kuruş üzerindeki anlaşmazlıkla ilgili olan 1714 tarihli bazı belgelerde eski Yeniçeri Ağası Mustafa Paşa'dan Bihaç sancağının mutasarrıfı olarak bahsedilmektedir. Bundan dolayı, 1699'dan 1714'e kadar Bosna eyaletinin dört değil, beş

¹ Ocaklık tımarı, hizmet karşılığı toprağın tasarrufunun belli bir aileye irsen verilmesi anlamına gelmektedir. Bununla birlikte ocaklık tabiri, sınır boylarında bulunan kale muhafızlarının maaşlarını düzenli alabilmelerini sağlamak için özellikle mukataalardan kendilerine tahsis edilen gelirler için de kullanılır (Kılıç, 2007). Yurtluk-ocaklık olarak bilinen uygulama ise hizmet karşılığı olarak bir arazinin vergilerinin bir aileye irsen verilmesi anlamına gelmektedir (Pakalın, 1983). Yurtluk-ocaklık olarak bilinen uygulama daha çok Doğu Anadolu'da görülse de Osmanlı ülkesinin pek çok yerinde uygulanmıştır. Burada esas olan husus, bir makam ve mevki ile tasarruf edilen dirliğin irsen bir ailede olmasıdır (Ünal, 2017). Bosna bölgesinde bulunan ocaklık tımarından da kasıt bu olmalıdır.

sancaktan oluştuğunu söyleyebiliriz. Bihke sancağı, 1714-1718 yıllarındaki Türk-Venedik-Avusturya Savaşı sonrasında imzalanan Pasarofça Antlaşması'nın akabinde kaldırılmış olmalıdır (Pelidija, 1989). 1865'te yeniden sancak merkezi olan Bihke, 1878'deki Avusturya-Macaristan işgaline kadar bu statüsünü korumuştur (Toth, 2020). 1864 Vilâyet Nizamnamesi, Bosna'da Vali Topal Şerif Osman Paşa tarafından uygulamaya konulmuştur. Böylece 7 sancak ve 68 kazadan oluşan Bosna vilâyeti oluşturulmuştur. Sancaklardan biri de Bihke sancağıdır. Bihke'ye bağlı kazalar, sancak merkezi olan Bihke kazası ile Krupa kazası, Kostayniçe kazası, Maden kazası ve Pridor kazası idi. Sancakta okullaşma oranı da süreç içinde artmış ve Bihke kazası ile birlikte Krupa ve Pridor kazaları ile Kozarça nahiyesine birer rüşdiye mektebi açılmıştır. Bihke Rüşdiyesi'nden mezun olanlar yerel idarede görev almışlardır (Issa, 2021).

Osmanlı hâkimiyetinin son senelerinde Bosna vilâyetinin sancak taksimatı ve sancak merkezileri ile onlara bağlı kazaları şu şekilde idi: "Saray (7 kaza), İzvornik (Tuzla, 10 kaza), Banaluka (Banjaluka, 5 kaza), Bihke (Bihaç, 6 kaza), Travnik (5 kaza) ve Hersek (merkezi Mostar, 9 kaza)" (Darkot, 1979, s. 725). Buna göre Avusturya işgali öncesi Bosna vilâyeti 6 sancaktan oluşuyordu. Bosna'da Yeniçeriliğin kaldırılması, ardından Tanzimat'ın ilkelerinin vilâyet genelinde uygulanması için harekete geçilmesi ve tımarların lağvedilmesi gibi reformlar sebebiyle birçok isyan çıkmıştır. Son isyan Hersekli gayrimüslimlerin isyanı olmuştur (Turhan, 2013; Krçsmarık, 1979). Tanzimat öncesinde 1833'te Bihke Kalesi Kaptanı Mahmud Bey liderliğinde meydana gelen isyan kısa sürede bastırılmıştır (Yenidoğan, 2018). Tanzimat Fermanı'nda ilan edilen hükümlerin Bosna eyaletinde de uygulamaya konulması sonucu kaptanların yerine İstanbul'dan memur tayini yoluna başvurulması sebebiyle 1840 yılında Müslümanlar isyan etmiştir. Bunun dışında vergi reformu kapsamında yapılan düzenlemeler de yeni isyanların doğmasına sebep olmuştur. Hatta bu isyanda asiler 1849-1850 yıllarında Bihke Kalesi'ni de işgal etmişlerdir. Bu isyanların temel sebebi Bosna'ya mahsus olan bazı ayrıcalıkların kaldırılmak istenmesi ve yörede merkezi otoritenin tesisine çalışılmasıdır. Çünkü Bosna'da toprak sahiplerinin konumu bir nevi feodal beylerin vaziyetini andırıyordu. Ayrıca kaptanlarla sipahilerin de bazı ayrıcalıkları vardı. Bu ayrıcalıklar kalıtım yolu ile aile üyelerine geçiyordu (Çakmak, 1996). İsyanı bastırmakla görevli Ömer Paşa, asilerin elinde bulunan Bihke Kalesi'ni kurtarması için İskender Paşa'yı vazifelendirmiştir. 16 Nisan 1851 tarihinde harekete geçen İskender Paşa'nın birlikleri Nisan sonunda şiddetli çatışmalardan sonra Bihke Kalesi'ni kurtarmıştır. 1850 güzü ile 1851 ilkbaharı arasında asiler ile yirmi beş muharebe yapılmıştır. Bunlardan on ikisi büyük muharebelere aittir (Gölen, 2002). İslahat Fermanı'ndan sonra da Bosna'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çatışmalar yaşanmıştır. 1858 yılında İzvornik ile beraber Bihke sancağındaki Hristiyan ahali de isyan etmiştir (Akin, 2004).

Bihke Kalesi, Osmanlı devri boyunca Avusturya orduları tarafından 1594, 1689, 1698 ve 1878'de kuşatmaya maruz kalmıştır (Kreševljaković, 1953). Osmanlı-Rusya harbi dolayısıyla Kanûn-i Esasî'nin 113. maddesine istinaden ülkenin birçok yerinde örfi idare ilan edilirken stratejik bir bölgede bulunan Bosna vilâyeti de bundan nasibini almıştı. 10 Temmuz 1877 tarihinde "Travnik ve Banaluka ile birlikte Bihke ve Hersek sancakları da örfi idareye alınmıştır" (Köksal, 2002, s. 1437). Fakat, Bihke (Bihaç) şehri ve Bihke Kalesi'nin tâbi olduğu Bosna vilâyeti, 93 Harbi'nin sonunda imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nı revize eden Berlin Konferansı ile Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'na devredilmek zorunda kaldı. Vilâyet genelinde direnişler olsa da Bihke şehri ve Bihke Kalesi 19 Eylül 1878 tarihinde, bütün Bosna - Hersek şehirleri gibi Avusturya - Macaristan ordusu tarafından işgal edilmiştir (Turbić, 2018).

Konumuzla doğrudan bağlantısı olmasa da Bihke Kalesi civarında geçen bir olayı burada zikretmenin uygun olacağını düşünüyoruz. III. Selim devrinde, Bosna Valisi Ebubekir Paşa zamanında, 1803 yılında Kont Andrioli Grosetti Zambecari'nin kullandığı bir balon 7 Ekim 1803'te Bologna'dan havalanmış, fakat bir süre sonra arızalanmış ve balonun sepeti içindekilerle birlikte denize düşmüştür. Ancak sepetten kurtulan balon havalanmış ve Bihke Kalesi yakınlarına düşmüştür. Bu olay neticesinde Bihke Kalesi kaptan ve neferleri ile Bihke ahalişi şaşkınlık yaşamışlardır (İnce, 2018).

Bihke livasında merkezdeki Bihke Kalesi'nden başka 8 tane daha büyük kale vardır. Ayrıca livada palankalar da mevcuttur. Bihke Kalesi, hudutta yer almasından dolayı stratejik bir öneme sahip idi. Bundan

dolayı da diğer kalelere göre daha fazla personele sahipti. Mesela 1683 yılındaki istatistiklere göre Bihke Kalesi'ndeki görevlilerin sayısı 1175 idi (Yarıcı, 2018).

Bihke Kalesi'nin tahkim edilmesine geçmeden önce Bosna'daki kale ve palankaların XIX. yüzyılın ilk yarısındaki genel hâlini şu şekilde tasvir edebiliriz: Mayıs 1846 tarihi itibarıyla Hersek livası hariç Bosna eyaletinde bulunan ve kale veya palanka olarak isimlendirilen 75 civarından yapı bulunmaktadır. Bunların buldukları yerler genelde Kroniye olarak isimlendirilen Una Nehri'nin öte tarafındaki sınır boyları ile sınıra yakın mahallerdir. Ayrıca bu yapılar genelde dağlık ve balkan mahallerde konumlanmıştır. Fakat bunlar, kale ve palanka olarak isimlendirilse de büyük bir kısmı eski tarz kule ve karakolhane ile kârgir han ve bağ kulübelerine benzemekte olup kale ve palanka demeye uygun değildir. Bunların bütünü harap ve perişan hâledir. Hatta bazılarında esas kaleden sadece bir tek iz kalmıştır. Bunların içinde stratejik bir mevkide bulunan ve Bihke Kalesi'nin de dahil olduğu 13 civarında kale ve palanka bulunmaktadır. Bunlar, hakkıyla tamirleri yapıldığı takdirde, sınır muhafazası için önemli vazifeler üstlenebilirler (BOA. A.)MKT. 42-51).

BİHKE KALESİ'NİN MAHİYETİ VE TAMİRİ İÇİN YAPILAN FAALİYETLER

1. Bihke (Bihaç) Kalesi ve Mühimmat Durumu

Kale, "stratejik bir yeri, bir geçidi korumak amacıyla inşa edilen askerî yapıdır." Kale, bir bina olarak askerî mimarî içerisinde tahkim edilmiş yapı olarak değerlendirilir. Bu açıdan sur ve kale terimleri Türkçede birbirine karışmış gibi görünmektedir (Eyice, 2001, s. 234). Kalelerin çeşitli bölümleri, özel terimlerle ifade edilen kısımları vardır. Osmanlı devrindeki büyük kalelerde "sur, tabya, hendek, iç kale, kapı, köprü, karakol, top sepeti, top döşemesi, mazgal, seğirdim, lağım, şaranpo, siper, kule, varoş, tophane, cebehane, humbarahane, anbar, kışlak" gibi silah, mühimmat ve kalenin ana kütleleri ile diğer askerî alanlarla ilgili birimlerin yanında "fırın, mutfak, değirmen, muhafız sarayı, ağa konağı, mehterhane, kadı mahkemesi, cami, sığınak, sarnıç, çeşme, hamam, ahır, zindan ve tuvalet" gibi daha çok sosyal alanlara yönelik kısımlar da yer almaktadır (Aydın, 2013, s. 16).

Bütün Avrupa devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti de savaşlarda savunmaların en önemli yapı taşı olan kalelere özel önem vermişlerdir. Kalelerin tahkimi ve tamiri düzenli yapılmış ve içerisindeki mühimmat ve askerler belirli zamanlarda yoklanmıştır. Kale tamir ve tahkiminde bazı kalelerin büyük ölçekli olması, onlara daha fazla para harcanmasını gerektirmiştir. Mesela Belgrad kalesinin onarım ve sağlamlaştırılması için yapılan harcama, Bosna'daki bütün kalelerin bakımına yetecek kadardı. Bosna bölgesindeki stratejik kaleler genelde iki yönlü uzanan sınır boyunda oldukları için ayrı bir önemi haiz olmuştur. Kaleler genelde barış zamanlarında detaylı bakımları yapılırken bazı durumlarda zaruretten dolayı ve savaş zamanlarında küçük bakım ve onarımlara tabi tutulmuştur. Mesela 1526'dan önce Macar Krallığı da Tuna ve havzasındaki nehir kenarlarında bulunan sınır kalelerini tahkim etmek noktasında önemli çalışmalar yapmışlardır ki sınırdaki savunma ağında yer alan kaleler içinde Bihke Kalesi de bulunuyordu. Daha sonra Habsburg İmparatorluğu da bu sınır meselesine önem vermiştir. Bihke'nin de içinde bulunduğu sınır kalelerinin tahkimat analizi, İtalyan mühendisler tarafından yapılmıştı (Ágoston, 1998). Bihke Kalesi, XVII. yüzyıl sonlarında devam eden savaşlar sırasında onarım görmüştü (Güven, 2017). Karlofça Antlaşması'ndan hemen sonra, Bosna eyaleti genelinde 47 kadılık bulunuyordu. Bununla birlikte eyalet genelinde savunma tahkimatı olarak "76 kale ve palanka" mevcuttu (Pelidija, 1989, s. 47). Bosna eyaleti içinde en önemli iki kale Banaluka ve Bihke idi. Bu iki kale, "Sava Nehri'nin karşı tarafındaki kaleler Habsburglar tarafından ele geçirildikten sonra daha da önem kazandı ve Bosna, imparatorluğun elinden çıkana kadar, yani yaklaşık iki asır boyunca Osmanlı serhaddinin en batı noktasını oluşturdu" (Gezer, 2016, s. 43). Bu yüzden sınır ihlallerinde hedefte olan ilk kalelerdendi. Avusturyalıların sınırdaki tecavüzlerinde Bihke Kalesi de nasibini almaktaydı. 1788 yılında bu şekilde bir saldırıya muhatap olan Bihke Kalesi ve diğer bazı kalelerin imdadına yetişmeleri için başka kalelerdeki kaptan ve zabıtlere Bosna Divanı'ndan bir buyuruldu çıkarılmıştı (Tekin, 2021).

Bosna eyaletindeki kalelerle ilgili ilk büyük yoklama, bakım ve onarım faaliyetlerinin 1699 yılındaki Karlofça Antlaşması'ndan sonraki barış zamanlarında, yani XVIII. yüzyılın başlarında icra edildiğini söyleyebiliriz. Çünkü 1683-1699 yıllarında vuku bulan savaşlar sırasında Saraybosna bile Avusturyalılar tarafından istilaya uğramış ve aynı yıl Bihke kalesi iki kez kuşatılmıştır. Bu yıkım sonucu eyalet genelinde bulunan 46 kalenin tamiri için keşifler yapılmış ve mühimmat açıkları da giderilmiştir. Ayrıca kalelerdeki asker sayılarının tespiti için de yoklamalar yapılarak eksikler giderilmiştir. Bakım ve onarımı yapılan, mühimmat desteği sağlanan kaleler arasında sınır boyunda bulunan Bihke Kalesi de mevcuttur (Kul, 2018). Bu tür hazırlıkları elbette ki düşman da yapmaktaydı. 1780'lerde Avusturya da Osmanlı'ya karşı yapılacak bir savaşa hazırlık için sınır bölgelerindeki kaleleri ve diğer istihkamları tahkim etmiş ve onların mühimmat eksikliklerini tamamlamıştı (Solak, 2020). Bihke Kalesi, sınır boyunda olması hasebiyle Osmanlı resmî belgelerinde "intiha-i serhadd-i İslâmiyye'de vâki' nazar-gâh-ı a'dâ" olarak tanımlanır ki bu durum Bihke'ye özel bir önem verildiğini gösterir. Çünkü kalenin amacı düşmanı gözetlemek ve İslâm beldesini muhafaza etmektir (BOA. C.AS. 227-9617). Bihke, XVIII. yüzyılın sonuna kadar Bosna eyaletinin en önemli kalesi konumundaydı. 1785 yılında Bihke Kalesi'nde yaklaşık 28 büyük top ve 700 asker bulunmaktaydı. 1833 yılında ise Bihke'nin kule ve tabyalarında 57 farklı top bulunmaktaydı. Fakat bunların 13'ü kullanılmaz durumdaydı. "Bihke Kalesi, 1592 veya 1593, 1626, 1707, 1749-1754 ve 1763 yıllarında tamir görmüştür" (Kreševljaković, 1953, s. 31).

Bihke Kalesi, Bihke (Bihaç) merkezinde olup Avusturya sınırı üzerinde konumlanmıştı. Kalenin yakınında ve Avusturya sınırı içinde Jevale Daşti² bulunuyordu. Bihke Kalesi mühendislik açısından son derece mükemmeldi. Ayrıca görünüm olarak Niş Kalesi'ne benzemekteydi. Konum bakımından da her zaman korunması gereken meşhur bir kale idi (BOA. A.}MKT. 42-51). Aslında kalenin meşhur ve muteber olması, stratejik bir mevkiide bulunması ve mimarî açıdan müstahkem bir yapı olmasından kaynaklanmaktadır.

Bihke Kalesi, dörtgen şeklinde ve etrafı çift duvarlarla çevriliydi. Dış duvar 2 arşın yüksekliğinde ve 3 ½ arşın (hvata) genişliğindeydi. İç duvar ise 4 arşın yüksekliğinde ve 1-4 arşın genişliğindeydi. Kalenin meşeden yapılmış ve demirle kaplanmış üç kapısı vardı. Kalenin üç tarafı da hendekle çevrili idi. Bir tarafında ise Una Nehri bulunmaktaydı. "Hendekler 4 fit (hvata) genişliğinde ve 1 ½ ile 2 fit derinliğindeydi." Una Nehri'nin su seviyesinin düştüğü zamanlarda derinliği ancak 2 fit kadardı (Kreševljaković, 1953, s. 31).

Kalede "Kanlı Kule, Dunderska, Zabija (Jabile) ve Kapetanova" adlarında 4 kule³ ve "Bendbaşı, İçhisar, Büyük Kapı (Velika Kapıja), Büyük Tabya (Velika Tabija), Džibagica (Çibuviç), Zelengrad (Yeşil Tabya), Beyaz Tabya (Bijela Tabija), Hananağića ve Muhsinovića (Muhsinzade Abdullah Paşa Tabyası)" adlarında da 9 tabya bulunmaktaydı (Kreševljaković, 1953, s. 31; BOA. A.}MKT. 42-51)⁴. 1781 yılına ait bir arşiv belgesinde ise hasar gören tabyalar İç Hisar Tabyası, Tabya-i Kebir, Mehmed Paşa Tabyası (Tabya-i Sâni), Ak Tabya (Tabya-i Râbi'), Zelengrad Tabyası, Tabya-i Sâdis olarak belirtilmiştir (BOA. AE.SABH.I. 133-8905). Sultan III. Selim, bir hattında Bihke Kalesi'nin Bosna'daki en metin kale olduğunu ifade etmektedir. Bu devirdeki Bihke Kalesi'ndeki neferlerin "mevacibleri" (maaş) Bosna resm-i filori mukataasından karşılanmaktadır (BOA. HAT. 199-10097). Bihke Kalesi'nin, 1878'deki Avusturya işgalinden önceki son kumandanı, Muharrem Ağa Delić idi. Kale, Avusturya işgalinde (1890-1891 yıllarında) "birkaç sur, bir hendek ve Kaptan Kulesi" dışında yıkılmıştır (Kreševljaković, 1953, s. 31). "1592 yılına ait bir resmi de bulunan Bihke Kalesi'nin duvarlarında Türkçe kitabeler bulunmaktaydı." Kuzeydoğu tarafındaki duvarda da Orta Çağ'dan kalma bir ejderha motifi yer almaktaydı. Fetihden önce kale içinde bulunan ve dörtgen şekilli kesme taşlardan Gotik üslupta yapılmış Katolik kilisesi, fetih sonrası Fethiye Camisi olarak ibadete açılmış ve duvarlarına yeni pencereler yapılarak yanına bir minare inşa edilmiştir (Lopašić, 1890, s. 33-34). Bihke Kalesi'nin XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki görünüşü aşağıdaki planda görülebilir. Habsburg

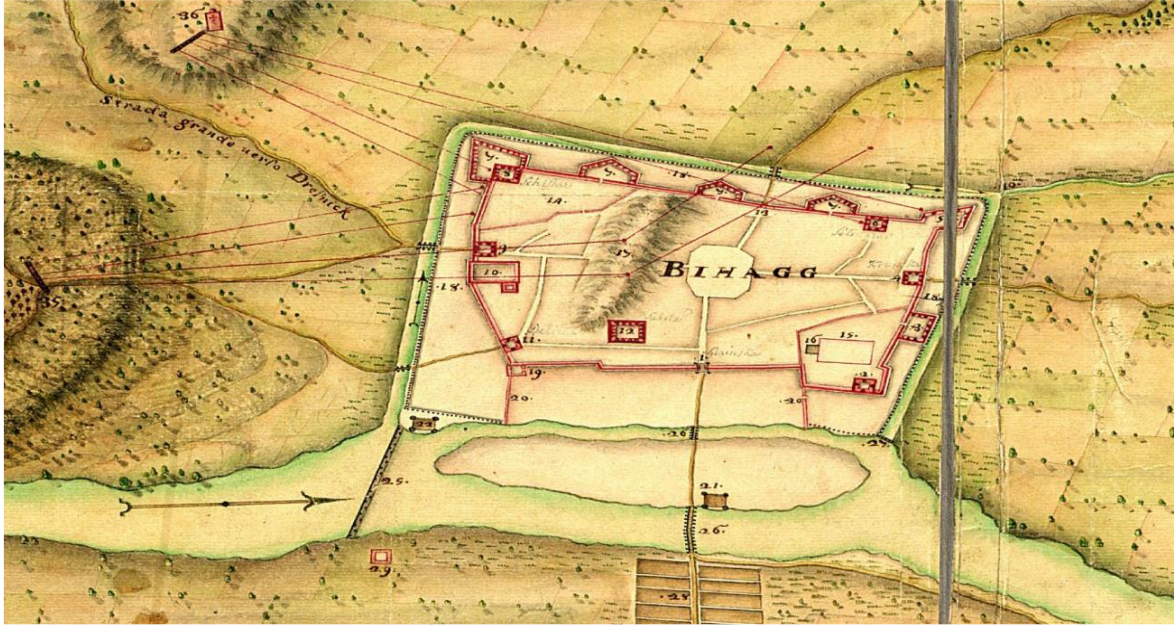
² Bir yerleşim yeri veya kale adı olduğunu düşünüyoruz. Mahiyetini tespit edemedik.

³ Bir belgede Şakuca Kulesi'nden de bahsedilmektedir (BOA. C.AS. 73-3415). Bu, kulelerden birinin diğer adı olmalı.

⁴ Kreševljaković'in atıf yaptığımız eserinde, Boşnakça olarak belirtilen bazı tabyaların isimlerini parantez içinde belirttik. Ayrıca bu tabyaların bir kısmı, atıf yaptığımız Osmanlı arşiv belgesinde yer almamaktadır.

ordusu tarafından Bihke Kalesi'nin kuşatılmasına hazırlık olarak çizilen plan 1717 yılına aittir (Gezer, 2016, s. 249).

Şekil 1. Bihke Kalesi'nin Planı (1717)

Kaynak: (Gezer, 2016, s. 249).

Rumeli'deki sınır boylarında bulunan kalelerde görev yapan askerlerin genel adı mustahfız idi. Bunlar içinde çoğunluğu, muhafız olarak bilinen yerli Müslüman askerler oluşturuyordu. Kalelerde bulunan diğer bir askerî zümre ise azebler (azebân) idi. Üçüncü grup askerî zümre ise yerli Hristiyanlardan tertip edilen paralı martolos birlikleriydi. Ayrıca XV. yüzyıl sonlarından itibaren sayıları gittikçe artan topçular, tüfekçiler ve zemberekçiler de kale savunmasını oluşturan askerî sınıflardandı. Ayrıca savaş zamanlarında kalelerdeki sayıları artırılan yeniçeriler de kale garnizonunu oluşturmaktaydı (Baş, 2018). XVIII. yüzyıl başlarında Bosna eyaleti içinde en fazla muhafız sayısına sahip kale Bihke idi. Bihke Kalesi'ndeki "asker sayısı 1563 idi. Ona en yakın asker mevcuduna sahip kale olan Banaluka'nın toplam muhafız sayısı da 1225 idi." Bihke Kalesi'ndeki bu muhafızların yaklaşık "%18'i topçu, %21'i süvari ve %61'i de piyadeden oluşuyordu (Gezer, 2016, s. 238, 240)."

Her kalede olduğu gibi Bihke Kalesi'nde de top, tüfek ve havan gibi savunma silahları ve bunların cephaneleri mevcuttu. 1834 yılında Bihke Kalesi'ndeki mevcut top ve mühimmatın türü ve sayılarının tahrir edilmesine yönelik çıkan irade-i seniyye üzerine bu iş için Kapıcılar Kethüdası Elhac İbrahim Ağa ve Topçu Mehmet Çavuş görevlendirilmiştir. Ayrıca tahrir işine şer'î mahkeme ile kale dizdarı ve mustahfızları da yardım etmiştir (BOA. D.BKL.d. 32784, s. 8). Aşağıdaki tabloda kalede mevcut top ve mühimmatın listesi yer almaktadır.

Tablo 1. Bihke Kalesi'nde Bulunan Topların Nitelikleri (1834)

Topun Türü	Adet	Çap (Kıyye)	Yuvarlak Adedi
Nemçekârî Büyük Balyemez (Balyemez-i Kebir)	1	18	100
Diğer Çeşit Nemçekârî Balyemez	9	11	100
Diğer Çeşit Balyemez	6	5	1248
Kolonborne	1	7	100
Diğer Çeşit Balyemez	3	3	

Mustafa Durdu / Bosna'da Bihke (Bihaç) Kalesi'nin Tamir ve Tahkim Edilmesine Yönelik Faaliyetler
(1780-1878)

Şâhî (1 Tanesi Nemçekârîdir)	12	1,5	
Demir Top	1	0,5	
Çakalos	2	0,5	
Fenapezir? Battal (Birisi Demirdir)	5		
Çarka (Kaptan Kulesinde ve Birisi Demirdir)	10	1,5	
Havan	1	36	200
Havan	1	22	200
Kaboz / Kubuz ?	1		
Parça Top	1		
Toplam	54		1.948

Kaynak: (BOA. D.BKL.d. 32784, s. 8).

Bu top çeşitleri dışında kalede cephane ve diğer malzemeler olarak 314 kıyye külçe kurşun, 1277 adet tüfek taşı, 1,5 (kıyye) çapında 1327 adet yuvarlak, 18 (kıyye) çapında 200 yuvarlak, 11 (kıyye) çapında 300 yuvarlak, 3 (kıyye) çapında 200 yuvarlak, 50 adet el humbarası, 83 adet kınlı kılıç, 30 adet kınsız kılıç, 2000 adet köhne ok, 30 adet köhne yay, 166 adet kazma, 115 adet ağaç kürek, 149 adet ağaç sap, 29 adet balta, 200 kıyye Mısırî fitil, 700 adet ufak salkım, 150 adet dolu el humbarası, 1140 adet tapalı ve dolu büyük humbara, kese içinde 12 adet salkım, 53 adet kundaklı yeni tüfek, 15 adet sade demir tüfek, 3 adet 3 çapında ufak havan, 206 sandık kara barut ve çeşitli miktarlarda zahire çeşitleri bulunmaktaydı (BOA. D.BKL.d. 32784, s. 8).

27

1844 yılında Bosna Müşirinden merkeze gönderilen tahrirata göre, eyalette bulunan kalelerdeki tunç ve demirden mamul top ve havanların tür ve sayıları ile mühimmatın durumu ve miktarı tespit edilerek defterlere kaydedilmiştir (BOA. A.}MKT. 15-99). Fakat burada belirtilen ve içerisinde Bihke Kalesi'ndeki silah ve mühimmatın kayıtlı olduğunu düşündüğümüz defteri bulamadık. Bununla birlikte 1846 yılı itibari ile harap durumda olan Bihke Kalesi'nde eksik ve yetersiz olan silah ve mühimmatın listesi bir keşif defterinde mevcuttur. Kalede yer alan değişik tür ve ebatlardaki kale topları, havan topları, humbaralar ve tüfeklerin miktarı ile bunların mühimmatları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (BOA. A.}MKT. 42-51).

Tablo 2. Bihke Kalesi'ndeki Silah ve Mühimmatın Miktarı (1846)

Silah ve Mühimmatın Türü	Adet	Sandık	Toplam Ağırlık (Kıyye)	Beher Sandık Ağırlık (Kıyye)
Büyük Kale Topu	14			
Şâhî Topu	18			
Obüs	1			
Çarha	8			
Demir Top	1			
Büyük ve Küçük Mayalık	7			
Diğer Mayalık	4 parça			
Havan	3			
Küçük Havan	1			

Gülle	2850			
Humbara Tanesi	120			
Kara Barut		38	2090	55
Köhne Dökme Kara Barut			880	
Nizam Tüfeği	53			
Köhne Kılıç	98			
Tane Kurşun			150	
Yeni Fişek		7	840	120
Kazma	133			
Sapsız Balta	29			
Boş El Humbarası Tapası	850			
Köhne Büyük Tapa	42			
Ağaç Körük	73			
Çakmak Taşı	250			

Kaynak: (BOA. A.}MKT. 42-51).

2. Kalenin Tamirine Yönelik Çalışmalar

28

1697'de Avusturya ordusu tarafından kuşatılmadan önce tahkim edilen Bihke Kalesi'ne, bazı eklemeler yapılmıştır. "Kale duvarları ile hendekler arasında şaranpo⁵ inşa edilmiş ve güney surları boyunca yeni tabyalar yapılmıştır (Korkmaz, 2018, s. 53)." Bihke Kalesi, Bosna serhaddinde muhkem bir kale olup Osmanlı Arşivi'nde "sedd-i sedîd" olarak tanımlanmıştır. Sınır boyunda olduğu için XVII. yüzyılda kuşatmalara maruz kalmış ve büyük zararlar görmüştür. Karlofça Antlaşması ile biten savaşlar esnasında düşman orduları tarafından iki kez kuşatılmıştır. Bu kuşatmalarda kale ve içindeki Fethiye Camisi harap olmuştur. XVIII. yüzyılın hemen başında kalenin keşfi yapılmış ve yeniden yapılması gereken yerlerinin ölçümleri yapılarak tahmini masrafları belirlenmiştir. 30 Nisan 1707 tarihli emr-i şerif ile Bihke'ye bir bina emini tayin edilmiş ve keşif defteri üzerine kalenin yeniden inşa edilmesi, bazı bölümlerinin de kapsamlı bir tamire tâbi tutulması kararlaştırılmıştır (BOA. MAD.d. 4355, s. 404-405). Bu keşif ve inşa faaliyetinin fetihten sonra Bihke'de yapılan en kapsamlı imar faaliyeti olduğunu söyleyebiliriz. Biz burada daha çok XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyılda yapılan inşa ve tamir faaliyetlerinden bahsedeceğimiz için adı geçen inşaatın detaylarına girmiyoruz.

4 Ekim 1780 tarihli bir ilamda belirtildiğine göre bir süre önce Bihke'deki depremler dolayısıyla Bihke Kalesi'nde hasar oluşmuştur. Ayrıca kaleye yıldırım da düşmüş ve bazı mevziler kullanılamaz hâle gelmiştir. Bazı mevziler ise tamamen yıkılmış ve kale duvarları alçalmıştır. Bundan dolayı kalenin acilen tamire ihtiyacı vardır. Tamamen yıkılan yerlerin de yeniden inşa edilmesi lâzımdır. Bu sebeple, Bosna Valisi Seyyid Mustafa Paşa, Bihke Muhafızı Mustafa Paşa'ya bir buyruldu göndermiş ve Bosna Mimarı Hasan Ağa, kaptan, ağalar ve zabıtlar ile kadının yardımı ile kalenin incelenmesini, tamir ve yeniden inşa için gerekli olan malzeme ve hesabın keşif defterine kaydedilmesini emretmiştir. Bu işlemler yapılmış ve defter Bosna Divanı'na gönderilmiştir. Fakat tamir ve bakım işleri yapılmamış olacak ki adı geçen kale görevlileri tamir işlerinin bir an önce yapılması için Bosna Divanı'na mahzar sunmuşlar ve Bihke Kadısı Mehmed Efendi'nin de ilam etmesini istemişlerdir (BOA. C.AS. 227-9617). Bu bilgilere göre kalede

⁵ "Bir kalenin varoş, hendek, mazgal veya seğırdim yeri önlerine dikilen kazık perde olup günümüzdeki dikenli telin işlevine sahiptir" (Ayдын, 2013, s. 20).

yapılması gereken iki yönlü bir bakımdan söz edebiliriz: Biri, yıkılmaya yüz tutmuş mevzilerin tamiri, diğeri de tamamen yıkılmış olan mevzilerin yeniden yapılmasıdır. Fakat keşif defteri hazırlanmasına rağmen uygulamaya geçilmemesi, kale görevlilerini mahzar sunmaya yöneltmiştir. Aslında kalenin keşif ve muayene edilmesini de Bosna Valisi Mustafa Paşa'dan bizzat kale görevlileri mahzar ile istemişlerdir. Keşif ve muayene defteri hazırlandıktan sonra Seyyid Mustafa Paşa'nın yerine Abdullah Paşa Bosna Valisi olarak tayin edilmiştir. Yeni vali, Şubat 1781'de merkeze gönderdiği mektupta tamir meselesini izah etmiş ve kendisinden önce hazırlanan keşif defterini mektupla beraber göndermiştir. Buna göre, hisarlardaki hatıllar, tabyalar, kuleler ve kapılardan kaptan konağına kadar kalenin bütününde çok büyük hasar ve yıkım mevcuttur. Bu hasar ve yıkıntının tamir ve yeniden yapılması için malzeme bedeli dahil gerekli paranın toplamı 10.612 kuruştur. Sınırdaki kalelerin bakım ve onarım işlerinde geçerli olan "kaide-i serhadd"e göre bu paranın 1.515 kuruşu kale ağaları ile neferlerinden, 4.727 kuruşu Bihke kazası ahalisinden 4.369 kuruşu da cânib-i mirîden, yani devlet tarafından karşılanacaktır. Bosna Valisi Abdullah Paşa, eğer irade çıkarsa masrafların bu şekilde paylaştırılarak işe başlanmasını istemiştir. Bihke Kalesi 1757 yılında da Bosna Valisi Muhsinzade Mehmed Paşa marifetiyle tamir ettirilmiş ve masraflar aynen bu şekilde tahsil edilmişti. Defterdar Efendi'nin görüşü, normal şartlarda İstanbul'dan bina emini gönderilmesi gerekli ise de kalenin vaziyeti buna imkân vermeyecek kadar acil olup dedikoduya mahal vermeden masraflar bu şekilde tahsil edilmeli ve işe hemen başlanması için emr-i şerif çıkarılması yönündedir. Bosna Valisi de bu düşüncededir. Tamir ve yapım işi bittikten sonra da yeniden muayene ve keşif yapılarak tutulan defter merkeze gönderilecektir. Devletin payı olan 4369 kuruşun da 1195 (1781) senesi Bosna cizyesi malından karşılanmasına karar verilmiştir (BOA. AE.SABH.I. 133-8905). Bununla birlikte 1784 yılına kadar bu tamir işinin tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Bosna'da sınır boylarında bulunan kalelerin tamiri konusunda yapılan tahriratlarda Bihke'nin de adının geçmesi, bunu doğrulamaktadır (BOA. AE.SABH.I. 201-13434).

Bihke Kalesi'nin yukarıda belirtmiş olduğumuz masraf çerçevesinde tamir edilip edilmediğini bilmiyoruz. Ancak III. Selim, Bihke Kalesi'nin sınır boyunda olması ve Bosna kaleleri içinde en mühim kale olması dolayısıyla tamir ve tecdit edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Hatta bu durumun Bosna valisinden sorulmasını istemiştir. Bosna Valisi Hüsameddin Paşa devrinde sınırlama çalışmaları yapılırken serhat kalelerinin tamir ve inşası yeniden gündeme gelmiş ve Sultan'ın hattı üzere kalelerde yapılan keşif ve muayene sonucu hazırlanan defterler birer birer İstanbul'a ulaşmıştır. Buna göre 1796 yılında Bihke Kalesi'nin tamiri için gerekli miktar 53.471,5 kuruştur. Kaide-i serhad gereği bu paranın üçte ikisi kale ağaları ve neferleri ile Bihke kazası ahalisinden karşılanacak, geri kalan 17.823,5 kuruşu mirîden karşılanacaktır. Sadece Bihke değil Bosna sınırındaki diğer kalelerin tamiri için de hazırlıklar yapılmaktadır. Bu noktada Bihke Kalesi'nin tamirine 1797 yılı baharında başlanması planlanmıştır. Bunun için merkezden bir bina emininin gönderilmesi veya mahallinde inşaat işini idare edecek bir kimsenin olup olmadığının Bosna Valisi Hüsameddin Paşa'dan sorulması yönünde III. Selim'in hatt-ı hümayûnu çıkmıştır. Bu mesele ile ilgili Babîâlî, Defterdarlık ve Bosna eyaleti arasında yazışmalar devam etmiş ve eski kayıtlar incelenmiştir (BOA. HAT. 199-10097; BOA. C.AS. 189-8165). Bosna'daki tamire muhtaç 8 kalenin keşif ve muayene defterleri, Mimar Ağa tarafından incelenmiş ve bütünü için gerekli olan eşya ve amale ücretleri bölge rayicine göre hesaplanmıştır. Buna göre Bosna'daki 8 kalenin tamir ve istihkam edilmesi gereken mevzi ve mahalleri için gerekli olan eşya ve amale ücretlerinin toplamı 1 yük 45.085 kuruştur. Bu 8 kale içinde Bihke de bulunmaktadır. Sadece Bihke Kalesi'nin tahmini masrafı, yukarıda belirttiğimiz gibi, 53.471,5 kuruştur. Bosna'daki bu 8 kalenin tamirine 1897 yılı ilkbaharında başlanmasına karar verilmiştir (BOA. C.AS. 205-8801). Tamir ve istihkam edilmesine karar verilen 8 kalenin toplam maliyeti içinde Bihke Kalesi'nin oranı yaklaşık %36,85'tir. Yani 8 kale içinde tamirine en fazla para harcanacak kale Bihke'dir. Bu durum kalenin büyüklüğü kadar hasarın boyutu ile de ilgilidir.

Bosna'da sınır boylarında bulunan ve Bihke Kalesi başta olmak üzere diğer kalelerin tamir ve istihkamları için merkezden bir bina emininin gönderilmesi gerekli görülmeyle birlikte kalelerin birden fazla olması ve uzaklık ve yakınlıkları da dikkate alındığında tek bir mübaşirin bu işe kudretinin yetip yetmemesi ve Bosna'da bu iş için uzman bir ismin olup olmaması emr-i âlî ve sadrazamın mektubu ile Bosna valisinden sorulmuştur (BOA. C.AS. 383-15848). Uzun süren bürokratik işlemlerden sonra Bihke Kalesi ile İzcik

Kalesi'ne bina emini olarak Hâcegândan Seyyid Abdullah Efendi tayin edilmiştir. 1800 yılı sonlarında Bosna Valisi Mehmed Paşa'nın tahriratında bildirdiğine göre, Bihke Kalesi'nin bazı yerleri, Seyyid Abdullah Efendi nezaretinde özenle ve metanetle tamir edilmiştir. Tamir edilen yerlerin mahiyeti ile taş ocaklarında imal edilip nakledilen veya kale duvarlarında imal edilen malzeme ve levazımatın cinsi ve miktarını havi defter Dersaadet'e gönderilmiştir (BOA. C.AS. 1039-45617).

Seyyid Abdullah Efendi nezaretinde tamir ve tahkim edilen yerler ve kullanılan malzemelerin listesi adı geçen deftere kaydedilmiştir. Kalenin tamir edilen veya yeniden yapılan kısımları için harcanan paranın miktarı da bu defterde yer almaktadır. 29 Temmuz 1799 tarihli bu defterde yer alan malzemelerin türü ve harcanan paranın miktarı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 3. Bina Emini Seyyid Abdullah Efendi Nezaretinde Tamir Edilen Kısımlar (1799)

Tamir ve İnşa Edilen Yerler	Uzunluk (Tûlen) (Zirâ')	En (Arzen) (Zirâ')	Yükseklik (Kadden) (Zirâ')	Terbî'i	Tutarı (Kuruş)
Şakuca Kulesi Kapısı'ndan 4. tabyaya kadar olan beden-i kebîr	150	4	13	7800	9.750
Tabya-i Kebîr'den Bâb-ı Kebîr'e kadar olan beden-i kebîr	50	3	10	1500	1.125
Bâb-ı Kebîr'den İç Hisar'a kadar olan beden-i kebîr	16	2,5	10	400	300
Bendbaşı Tabyası önüne yeniden inşa edilen merdiven	10	1,5	6	810	133
Bendbaşı Tabyası'nda çatlayan duvar önünde 3 adet ayak (beheri)	7	2	13	546	1.638
Su Kapısı'nda bir mukallak duvarı	45	2	8	720	1.440
Şaranpo altında, Sipahi Kapısı önünde yapılan duvar	8	1,5	8	96	192
Şakuca Kulesi önünde bulunan ve yarısı tamir yarısı da yeniden inşa edilen havale duvarı	11	4	7	308	385
Şakuca Kulesi'nden Kanlı Kule'ye kadar olan hendek duvarı	250	2,5	8	5000	450 ⁶
Krupa Kapısı'ndan Su Kapısı'na kadar olan hendek duvarı	115	2,5	7	2012,5	367,5 ⁷
Hendek şaranpo önünde seğirdim duvarının iç tarafı	25	1,5	3	112,5	84 kuruş 15 para
Keşfolunan yerden Su Kapısı'na ve Su Kapısı'nın tarafeyn duvarı	40	1	3	120	22,5 ⁸
Seğirdim duvarı Sipah Kapısı'na kadar olan yerler	20	1	2	40	40

⁶ "Tamir olunan tûlen 30 zira'ın terbî'i hesabıyla mesarifi 450 kuruştur."

⁷ "Tamir olunan tûlen 28 zira'ın terbî'i hesabıyla mesarifi 367,5 kuruştur."

⁸ "Su Kapısı'nın tarafeyni ve münhedim kemeri inşa olunmakla mesarifi 22,5 kuruştur."

Seğirdim duvarı üstüne yeniden yapılan duvar	180	1	1	180	180
Bâb-1 Kebîr'den Bendbaşı Tabyası'na kadar 8 mahalde seğirdim duvarı	60	1,5	3	270	305

Kaynak: BOA. C.AS. 73-3415

Ayrıca Tabya-i Kebîr'de iktiza eden 300 zirâ' çoylumya? ve bozlumya? 60 kuruşa, Su Kapısı'ndan Sipah Kapısı'na kadar olan bazı yerlerde 50 zirâ' çoylumya? ve bozlumya? 25 kuruşa, seğirdim duvarı Sipah Kapısı'ndan Şakuca Kulesi'ne kadar 40 zirâ' çoylumya? ve bozlumya? 20 kuruşa, Şakuca Kulesi'nden bedene kadar iktiza eden 50 zirâ' çoylumya? ve bozlumya? 25 kuruşa mal olmuştur. Ayrıca, keşif defterinde olmadığı hâlde, ihtiyaç anında topların nakli için Sipah Kapısı'nın iki tarafında seğirdim üzerine iki adet merdiven de 266 kuruşa inşa ettirilmiştir. Bunların toplamı 16.908,5 kuruştur (BOA. C.AS. 73-3415).

Bahsedilen bu tamir ve yenileme çalışmasında taşçı, duvarcı ve amele ile birlikte bunların kullandığı alet ve edevata da harcamalar yapılmıştır. Çeşitli taş ocaklarında taşçılar ve lağımçılar tarafından taşlar sökülüp kesilmiştir. Kesilen taşlar arabalarla kaleye taşınmış ve bunun için de masraf yapılmıştır. Taşların kesimi iki ayrı taş ocağında yapılmıştır. Eski taş ocağında imal edilen 2400 adet taş için lağımçılara 120 kuruş, taşçılara da 400 kuruş ödenmiştir. Yeni taş ocağında da 3600 adet taş imal edilmiş olup bunun için de lağımçılara 180, taşçılara da 600 kuruş ödenmiştir. Cephanenin (çatı) örtüsü için başka taşçılara diğer madenden kesme taş imal ettirilmiş olup bunun için de 225 kuruş verilmiştir. Ayrıca kalenin Bâb-1 Kebîr'i yanına getirtilen 280 araba büyük taş için lağımçılara 42, taşçılara da 140 kuruş ödenmiştir. Duvarcılarının ve diğer işçilerin kullandıkları aletler de toplam masrafın içindedir. Buna göre çelikli demir aletlerinden çekiç, külünk, küskü ve diğer küçük ve büyük maden aletlerinin kıymeti 300 kuruştur. 197 kıyye miktarında çeşitli çaplardaki çivi (mismâr-ı mütenevvia) için de 77 kuruş 8 para verilmiştir. Bu kısmî tamir için kullanılan 62 kıyye ham demir 12,5 kuruş, 9 adet yeni nala (cedid na'l) 9 kuruş, 6 kıyye eski nala (atik na'l) 3 kuruş, 1 adet büyük kantar 10 kuruş kıymetindedir. Ayrıca dülger aletlerinin kıymeti de 20 kuruştur. Buğday öğütmek için gerekli olan bir göz değirmenin inşası, amele yevmiyeleri ile birlikte 45 kuruşa mal olmuştur. Kalenin tamir ve inşasında çalışan duvarcılar, sadrazamın çuhadarı marifetiyle Üsküp ve Kratova'dan toplanıp Travnik'e getirilmiş ve oradan da Bihke Kalesi'ne sevk edilmiştir. Sadrazamın çuhadarı tarafından duvarcılara ödenen meblağ 250 kuruştur. Bütün bu alet ve edevat ile ameleye ödenen miktarın toplamı da 2.433,5 kuruştur. Bina Emîni Seyyid Abdullah Efendi'nin maaşı ise 12.500 kuruştur. Böylece Bihke Kalesi'nin bazı bölümlerinin 1799 yılındaki tamir ve yenileme maliyeti 31.842 kuruş tutmuştur (BOA. C.AS. 73-3415).

Bina Emîni Seyyid Abdullah Efendi'nin görevi bitmiş ve yerine, kalan kısımların tamir ve inşasını yaptırmak üzere Divan-ı Hümayun Hâceğânı'ndan Yanyalı Mustafa Efendi bina emîni olarak tayin edilmiştir. Fakat kışın yaklaşması ve başka bazı hususların tertip edilmesi için adı geçen kişi İstanbul'a dönmüştür. Bihke Kalesi'nin kalan kısımlarının tamir ve inşası için yeniden keşif yapılması gündeme gelmiş ve bu maksatla Mimar-ı Hassa Hülefâsı'ndan Hafız Ahmed Halîfe Bihke'ye gönderilmiştir. Adı geçen memur nezaretinde kalede tamir görmemiş yerler tek tek incelenmiş ve deftere kaydedilmiştir. Hazırlanan keşif defteri, İstanbul'a gönderilmiştir. Buna göre, kalan yerlerin tamiri için toplam 34.781,5 kuruş gerekmektedir. Bu masraf dışında kale görevlilerinin tamir edilmesini istedikleri top kundakları ve tekerleklerinin bakım ve onarımı için gereken miktar ise 2.678 kuruştur. Burada, Hassa Mimarbaşısı defteri incelemiş ve Başmuhasebe'nin de yardımı ile tamir masrafları Bosna kaidesine göre üçe bölünmüştür. Bu paranın üçte biri cânib-i mirîden, üçte ikisi de kale ağa ve neferleri ile kaza halkından toplanacaktır. Bu konuları havi olan ve Bosna Sabık Valisi Mehmed Paşa ile hâlâ Bosna Valisi Vehbi Osman Paşa'ya ve Bihke kadısı ve Bihke Kalesi görevlileri ile iş erlerine hitaben yazılan ferman Şubat 1802 tarihinde Bina Emîni Yanyalı Mustafa Efendi'ye verilmiş ve adı geçen görevli Bosna'ya gönderilmiştir. Bihke Kalesi'nin metin ve istihkâmının güçlendirilmesi ve tamiri işinin baharda bitirilmesi emredilmiştir.

İnşaat için gerekli olan amele ve araç gereçler bina emini, kale görevlileri ve Bihke ileri gelenlerinin yardımı ile tedarik edilecektir. Ayrıca masrafların üçte ikisi yükümlülerden toplanacaktır. İnşaatın başladığı haberi İstanbul'a ulaşınca cânib-i miriden ödenmesi gereken üçte bir miktarın bir kısmı bölgeye gönderilecektir. İstanbul, bu işin baharda kesin olarak bitirilmesini ve kalenin eskisinden daha sağlam olmasını istemektedir (BOA. C.AS. 185-8002). Bu tamirat teşebbüsünün başarıya ulaştığını ve Bihke Kalesi'nin tamiri meselesinin kısmen bitirilmiş olduğunu düşünüyoruz. Çünkü uzun bir süre bu konudan bahsedilmez. Bundan sonraki tamir işleri biraz daha hususîdir. Bununla birlikte 1817 yılında Bosna Valisi Süleyman Paşa zamanında da Bihke Kalesi tekrar tamir ve bakım görmüştür. Bu tamir işlemi, Bosna Mimarı Halil Ağa nezaretinde yapılmıştır (BOA. MAD.d. 18668). Ancak bu tamir defterini arşivde bulamadığımız için tamir ve masraflarının mahiyetini tam olarak bilmiyoruz.

1819 yılında Bihke Kalesi ahali, kale hendeği üzerinde ve Krupa Kapısı yanında bulunan 12 adet köprünün vergi muafiyeti karşılığında gerektiğinde tamir ve yapımını yapan köylerin Avusturya ile yapılan sınır tespiti sırasında Avusturya tarafına terk edildiğini, bu yüzden köprücülük vazifesinin tekalif-i şakka muafiyeti karşılığında Bihke'ye yakın olan Kamengrad kazasına bağlı Dabra, Bayra ve Azdeçe köyleri ahaliilerine verilmesini mahzar ve ilam ile Bosna Valisi Süleyman Paşa'dan istirham etmişlerdir. Süleyman Paşa da durumu merkeze bildirmiştir. Bu istek kabul edilmiş ve adı geçen 3 köy ahali tekalif-i şakka muafiyeti karşılığında köprücülük vazifesine emr-i şerif ile tayin edilmiştir. Emr-i şerifin çıktığı tarih olan Mayıs 1819'da Bosna Valisi, Mustafa Paşa'dır. Süleyman Paşa, o sırada İbrail Muhafızı olarak görev yapmaktadır. Çünkü bu konu ile ilgili yazılan 31 Mayıs 1819 tarihli emr-i şerif, hâlâ Bosna Valisi Mustafa Paşa'ya ve Kamengrad Kadısı ile ayan, zabıt ve iş erlerine hitap etmektedir (BOA. C.NF. 22-1066). Biz bu bilgiden XIX. yüzyıl başlarında Bihke Kalesi'ndeki hendeğe 12 adet köprünün olduğunu ve bunların tamir ve bakımı için bazı köylerin vergi muafiyeti karşılığında görevlendirildiğini öğreniyoruz.

1845 yılı sonlarında Bosna Valisi Osman Nuri Paşa, Bosna eyaletinde bulunan kale ve palankaların tamir ve bakımlarının yapılması için merkeze bir tahrirat göndermiştir. Konu Meclis-i Vâlâ'de ve akabinde Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'da müzakere edilmiştir. Neticede Bosna'da bulunan ve içlerinde Bihke Kalesi'nin de bulunduğu 13 kale ve palankanın tamir edilmesi ve mühimmat durumlarının belirlenerek eksiklerinin giderilmesi için keşif ve muayene yapılmasına dair irade-i seniyye çıkmıştır. Keşiflerinin yapıp defterinin hazırlanması görevi de Bosna Sancağı Tımarlı Süvari Miralay İlhâc Yakub Bey ile o sırada Bosna'da bulunan Mühendis Eşref Bey'e verilmiştir. Durum, sadaret tarafından 1 Ocak 1846 tarihli tahrirat ile Bosna eyaletine bildirilmiştir. Neticede adı geçen memurlar, Bosna'da bulunan önemli ve stratejik konumdaki 13 kale ve palankayı incelemişlerdir. Hazırlanan keşif defteri, Bosna Müşiri Halil Kamili Paşa tarafından merkeze gönderilmiştir (BOA. MVL. 43-32).

Askerî Mühendis Eşref'in hazırladığı 19 Mayıs 1846 tarihli bu keşif defterine göre Bihke Kalesi'nin bazı bölgelerinin durumu şu şekildedir: Kale duvarlarının çoğu yıkılmış, tabya sepetleri⁹ toprakla birleşmiştir. Top döşemeleri ve kundakları ile şarango kazıkları da tamire muhtaçtır. Kalenin iç ve dış duvarları da aynı durumdadır. Şehirlik denilen yerden başlanarak sırasıyla Büyük Kapı (Kapu-yı Kebîr), Yukarı Tabya (Tabya-yı Bâlâ) ve Kanlı Kule Kapısı'na kadar olan yerler ile buradan hendekten akan suyun Una Nehri'yle birleştiği yere kadar olan mahaller harap hâledir. Ayrıca ilk hendeğin dış yatay duvarı ve ikinci hendeğin iç ve dış yatay duvarı ile buradan Kolina Kapısı ve Una Nehri kenarındaki Sipahi Kapısı'na kadar olan yerlerin derinliğinden beşte bir, dörtte bir, üçte bir ve yarı yarıya kısımları yıkılmıştır. Yine ilk hendek duvarının dış yatay yüzeyi, yani ısdar duvarı tamamen haraptır. Aynı şekilde Sipahi Kapısı'ndan Şehirlik ve Bendbaşı'na kadar olan yerler de yıkılmıştır. Yine ısdar duvarının iç ve dış taraflarının üçte biri de harap ve yıkılmış durumdadır (BOA. A.}MKT. 42-51). Abdullah Eşref Bey, mimarî kaidelere göre, yeniden inşa edilmesi gereken yerlerin uzunluk, genişlik ve yüksekliklerini ölçmüş ve bazı önerilerde bulunmuştur. Buna göre, enkaz yakınına civarda çıkarılan küfeki¹⁰ taşı getirilmeli ve kumlu harç ile karıştırılarak iç ve dış hendek duvarları ile ısdar duvarı yeniden inşa edilmelidir. Diğer yerler de ölçülerine göre inşa ve tamir

⁹ "Topların açık hedef olmasını engellemek için aynı boydaki çubuklardan silindir biçiminde örülen veya dikdörtgen biçimi verilen içi toprak dolu savunma siperidir" (Aydın, 2013, s. 23).

¹⁰ Küfeki ya da kefki olarak adlandırılan "gözenekli (mesamath) bir cins sert taş" (Arseven, 2021, s. 161).

edilmelidir. Buna göre, yukarıda durumu belirtilen kısımlarda, yani Bendbaşı Kulesi'ne kadar olan yerlerde bulunan ve inşa edilmesi gereken duvarların uzunluğu 1684 zira, genişliği 12 parmak ve yüksekliği de 8 ziradır (BOA. A.}MKT. 42-51).

Aynı keşif defterine göre, Bendbaşı Kulesi'nden sonraki kısımda bulunan duvarların durumu şu şekildedir: Bendbaşı'ndan Büyük Kapı, Yukarı Tabya, Su Kapısı, Zelengrad Tabyası (Yeşil Tabya), Kanlı Kule ve Kolina Kapıları, Çibuviç ve Rüstem Bey Tabyaları, Sipah Kapısı ve Bendbaşı'nı çevreleyen yerin sonuna kadar olan duvarlar ile kale içinde bulunan Jabile Kulesi denilen yukarısında topların bulunduğu müstakil hisar burcundan Bendbaşı'na ve oradan kalenin iç ve dış duvarlarıyla kalenin yukarısında yer alan iki taraflı duvara kadar olan duvarların yüzeyleri dökülmüş ve bazı yerleri de harap olmuştur. Ayrıca hendeğin bazı yerleri yıkılmış ve tabya setleri toprakla dolmuştur. Buraların tamir ve inşası için enkazın yanına küfeki taşı getirilmeli ve üçte bir oranında kumlu harç yapılarak enkaz malzemeleriyle birlikte kale duvarının iç ve dış cephelerinde dökülmüş ve eskimiş yerler ile kale içindeki Jabile Kulesi tamir ve inşa edilmelidir. Bu kısımda yer alan ve inşa edilmesi gereken yıkılmış duvar yüzlerinin toplam uzunluğu 1186 zira, genişliği 17 parmak ve yüksekliği de 9 ziradır. Tamir edilmesi gereken eskimiş duvar yüzlerinin uzunluğu 197 zira, yüksekliği de 7 zira 12 parmaktır (BOA. A.}MKT. 42-51).

Bihke Kalesi'nde bulunan 8 tabyadan birinin top mazgalı taştandır. Diğer 2 tabya önceden ahali tarafından yapılmıştır. Yukarı Tabya (Tabya-i Bâlâ) ile Muhsinzade Abdullah Paşa, Zelengrad, Çibuviç ve Rüstem Bey Tabyalarının çubuktan örme sepetleri çürümüş ve toprakları tabya ve hendeklere dökülmüştür. Eşref Bey, buralara çim¹¹ siper yapılmasının daha uygun olacağını belirtmektedir. Üstelik sınırdaki Avusturya kalelerindeki tabya siperleri de çimden yapılmıştır. Bihke Kalesi, ovada ve su kenarında bulunduğundan dolayı 5 tabyada bulunan top siperlerinin çimden yapılması gerekir. Çimden inşa edilecek tabya siperlerinin uzunluğu 175 zira, genişliği 5 zira, yüksekliği de 3 ziradır. Amele tutularak hendeğin bazı bölümleri de kazılıp temizlenmelidir. Temizlenmesi gereken hendeğin uzunluğu 105 zira, genişliği 9 zira, derinliği de 2 ziradır (BOA. A.}MKT. 42-51). Ayrıca boylu boyunca taş mazgallı olan Ak Tabya içinde bulunan toprak zamanla çökmüş ve toprak çukurda kalmıştır. Bu tabya, kalenin önemli bir noktasında bulunmaktadır. Bu yüzden amele ile hendekten kazılıp çıkarılacak olan toprağın Ak Tabya'ya doldurulması gerekir. Adı geçen tabyanın uzunluğu 50 zira, genişliği 9 zira, derinliği de 1 zira 12 parmaktır. Bunlardan başka kule, karakol ve köprünün bazı bölümlerinin de kısmen tamir edilmesi gerekmektedir birlikte bunlar ahali tarafından tamir edilmekte olduğu için keşif defterine yazılmamıştır (BOA. A.}MKT. 42-51).

Kalede mühimmat olarak bulunan çeşitli ebat ve türlerde 42 adet top bulunmaktadır. Kalenin keşfini yapan Eşref Bey, mevcut toplara 8 adet kale topu daha ilave edilmesini ve ayrıca tabyalardaki çarhaların şaranpo seğirdiminde¹² bulunan boş mazgallara indirilmesini tavsiye etmektedir. Ayrıca kalenin büyüklüğüne nispeten mühimmatın az olduğu da belirtmektedir. Gülle sayısının az, mevcut barutun da köhne olduğunu vurgulayan Eşref Bey, diğer mühimmatın da yok mesabesinde olduğunu ifade etmektedir. Mevcut topların bazılarının falyaları¹³ da tamire muhtaçtır. Ayrıca barut ve diğer gerekli edevatın da bir an önce kaleye gönderilmesi gerekir (BOA. A.}MKT. 42-51). 1846 yılında Bihke Kalesi'nin de içinde bulunduğu 13 kale ve palankanın tamir edilmesi için keşifleri yapılsa da Bosna Valisi Halil Kamili Paşa, bu kalelerin hiçbirinin hiçbir zaman işe yaramayacağını düşünmektedir. Valiye göre bu kaleler tamir edilirse zaten sınırda Avusturya tebaası ile sürekli sorun çıkaran ahali, bu mamur kalelere ve içindeki mühimmata güvenerek iyice şımarıp Avusturya tebaası ve askerlerine sataşacaklardır. Ayrıca bu tahkim edilecek kalelere güvenen ahali Bosna valilerine isyan etmeye yelteneceklerdir. Bunun yerine sık sık çıkan münakaşaları engellemek için sınır boyunda bulunan ve Avusturyalılarla alışverişin yapıldığı 5 bölgedeki pazar yerlerine, içlerine nizamiye süvarilerinden birer onbaşı takımını alacak genişlikte 5 adet karakol binasının yapılması daha uygun olacaktır. Bunların toplam yapım bedelleri olan 25.000 kuruşun Bosna eyaleti tarafından ödenmesi

¹¹ Çim, yeşil ot ve çayır anlamındaki çimen yerine kullanılmakla birlikte, inşaat malzemesi olarak bir nevi çimento olup bu kelimenin kısaltması olduğu düşünülmektedir (Şenyurt, 2013).

¹² "Kalelerde siperlerin arkasında muhafızların dolaşması için yapılan düzlüklere seğirdim yeri; kale bedenlerinde (duvar) bulunan korunaklı yollara da seğirdim yolu denir" (Pakalın, 1983, s. 144).

¹³ "Ağızdan dolma toplarda bulunan ve kuyruk kısımlarında hartucu (barut kesesi) ateşlemek üzere hazne üstüne ağızlık ve yemleme otunun konulması için açılan deliktir" (Pakalın, 1983, s. 588).

düşünülmüştür. Bosna ileri gelenleri de bu fikirde ittifak etmişlerdir. Ancak adı geçen karakolların yapılması düşünülen yerlerin keşfi sırasında daha önce Bihke kazasında naiplik yapmış olan ve sonradan isyan eden grupların liderliğini yapan (sergerde-i eşkiya) Mehmed Bey¹⁴ de bu karakolların yapılmasını istediği işitilmiştir. Vali'ye göre karakollar yapıldıktan sonra Mehmed Bey ve adamları buraları ele geçirecektir. Ayrıca kalelerin tamiri ve karakolların yapılması, Avusturya askerini de şüphelendirecektir. Müşir Halil Kamili Paşa, merkeze gönderdiği tahriratında yukarıda belirtmiş olduğumuz sebeplere binaen keşifleri yapılan 13 kalenin tamiri ve karakolların yapılması işinin şimdilik terk edilmesinin uygun olacağını bildirmektedir (BOA. MVL. 43-32). Bu tebligattan sonra adı geçen 13 kalenin tamir işinin bir süre ertelendiği anlaşılıyor. Çünkü en azından Bihke Kalesi'nin tamiri ile ilgili bir süre boyunca herhangi bir işlemin yapılmadığını arşivden takip edebiliyoruz. Bununla birlikte Bihke Kalesi'nin adı zikredilmese de 1848 yılında Dersaadet'ten Bosna eyaletine 1.500 varil barut, 1.000 sandık kurşunlu fişek, 25.000 adet çakmak taşı gönderilmiştir. Ayrıca 1849 yılı ilkbaharında da mühimmatı ile birlikte 6 kıta dağ topu gönderilmiştir. Yine Bosna Valisi'nin isteği üzerine 1849 yılı yazında mühimmatıyla beraber 4 top, 502 varil barut, 600 sandık fişek ve 1.000 adet çakmak taşı ile birlikte Bosna eyaletindeki kalelerde bulunan topların kundaklarının imal edilmesi için 6 amelenin bölgeye gönderilmesine karar verilmiştir. Ayrıca, merkezden Bosna valisine gönderilen tahriratta, gereğinin yapılması için eyalette bulunan kalelerdeki mevcut topların sağlam ve arızalı olanlarının sayısı ile mühimmat miktarının tespit edilip merkeze bildirilmesi istenmiştir (BOA. A.}MKT.MHM. 16-1).

1852 yılında Bosna Valisi Tahir Paşa zamanında eyalet genelindeki bütün kalelerin ve kalelerdeki top kundaklarının tamir edilmesi için harekete geçilmiştir. Bu iş için Ebniye-i Mîriyye Hulefâsından Hacı Ali ve Ahmed Şevki Efendiler görevlendirilerek bölgeye gönderilmiştir. Adı geçen memurların görevi öncelikle tamir edilecek yerlerin keşif defterini tanzim edip merkeze göndermek ve gerekli izinlerin alınmasından sonra da tamire nezaret etmektir (BOA. A}MKT. UM. 101-9). Tamir edilmesi düşünülen kaleler içinde Bihke Kalesi'nin de olması imkân dahilinde olsa da bahsedilen keşif ve tamir meselesi ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde başka bir belge bulunmamaktadır.

1856 yılının ilk aylarında Bihke Kalesi'nde yeni fakat kısmî bir tamiratın yapılmış olduğunu görüyoruz. Buna göre kaledeki kapıların muhafazasına tayin edilen Asâkir-i Nizamiye askerleri, ikamet edecekleri yerler olmadığı için kapı karşısında olan harabe yerlere sığınarak sıkıntı çekmişlerdir. Bunun üzerine Memleket Meclisi ile kale zabitleri gözetiminde kale kapıları üzerinde tamire muhtaç bir hâlde bulunan kuleler tamir edilmiştir. Tamir masrafı olan 4.200 kûsur kuruş Maliye Nezareti'nden talep edilmiştir. Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüştür. Aslında Bihke'deki bu kulelerin yapımı için merkezden herhangi bir emir gitmemiştir. Fakat taşralardaki tamir ve inşaa faaliyetlerinde yöneticiler, 4.000 kuruşa kadar olan tamir ve inşaat işlerini merkezden izinsiz yapma ruhsatına sahiptirler. Bunun üzerine adı geçen meblağın hazine tarafından ödenmesine karar verilmiştir (BOA. İ.MVL. 352-15355).

Bihke Kalesi'nin muhtelif mahalleri, Bihke Kaymakamı Şakir ve Bosna Valisi Osman Mazhar Paşa zamanında 1860 yılında da onarım görmüştür. Bu tarihte Bosna'dan gelen tahrirata göre, kalenin muhtelif yerleri ve Krupa Kapısı yıkılmaya yüz tutmuştur. Adı geçen kapı, kalenin dış hendekle bağlantısını sağlayan ve üzeri küçük kuleli kapılardan olup ahalinin sürekli olarak gelip geçtiği bir mahaldir. Kapı üzerindeki küçük kule aynı zamanda karakol vazifesi görmektedir. Bu kulenin kemer taşları da dökülmeye yüz tutmuştur. Bundan dolayı, herhangi bir kazaya sebebiyet vermemesi için kule yıktırılmıştır. Kapının tamir edilmesi ve kulenin yeniden inşa edilmesi için Bihke Liva Meclisi'nin kararı ile adı geçen mahallerde bir keşif yaptırılmıştır. Bunların inşa ve tamirinde yine enkazdaki taşların kullanılması kararlaştırılmıştır. Keşif defterine göre tahminî masraf 10.810 kuruştur. Konu, Bosna Eyalet Meclisi'nde (Meclis-i Kebîr) de görüşülmüştür. Sonuç itibarıyla keşif bedeli olan 10.810 kuruşun hazine tarafından ödenmesine yönelik

¹⁴ Bihke yakınlarında sınır boyunda Avusturya ahali ile Osmanlı vatandaşı Müslümanlar arasında çıkan bir kavga neticesinde olaylar büyür. Hadiseler sonucunda ölü ve yaralılar olur. Bihke Naibi Mehmed Bey'in sınır boyundaki askerlerle ittifak hâlinde olduğu ve hadiseleri azmettiren kişi olduğu anlaşılır. Ancak olay, "diplomatik bir krize sebebiyet vermiştir." Neticede Bosna Valisi Halil Kamili Paşa'nın tahkikatı sonucu "Mehmed Bey tutuklanır ve yargılanır" (Yenidoğan, 2018, s. 72).

Mustafa Durdu / Bosna'da Bihke (Bihac) Kalesi'nin Tamir ve Tahkim Edilmesine Yönelik Faaliyetler
(1780-1878)

irade-i seniyye 11 Haziran 1860 tarihinde çıkmış ve hemen inşaata başlanması için Bosna eyaletine tahrirat gönderilmesine karar verilmiştir (BOA. İ.DH. 457-30301; A.}MKT.MHM. 185-88). Adı geçen keşif defterine göre kullanılacak malzemenin miktarı ve usta ile amele yevmiyeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4. Krupa Kapısı ve Üzerindeki Kulenin Yapım Masrafları (1860)

Kullanılacak Malzeme	Beheri (Kuruş)	Miktar (Araba)	Miktar (Kıyye)	Adet	Toplam Meblağ (Kuruş)
Temel taşı	3	300			900
Kireç	16 (kira ile beraber)	200			3.200
Ağaç	5			100	500
Mismar ve diğer levazmat için demir	3,5		130		440
Kalın tahta	4			140	560
Örtü için şemle tahtası	10,5 (100 tanesi) için			2.000	210
Toplam					5.810

Kaynak: (BOA. İ.DH. 457-30301

Bu malzemeleri kullanarak 6'şar kuruş yevmiye ile inşa işini yapacak olan 400 taş ustasına toplam 2400 kuruş, yevmiyeleri 4'er kuruştan 600 ameleye 2400 kuruş ve yevmiyeleri 5'er kuruştan 40 dülgere de toplam 200 kuruşun ödenmesi öngörülmüştür (BOA. İ.DH. 457-30301). Malzeme maliyetinin usta ve amele ücretlerinden biraz daha fazla olduğu göze çarpmaktadır.

35

Yıllar içinde sadece Bihke Kalesi tamire muhtaç duruma gelmemiş aynı zamanda kale içinde bulunan Fethiyye ve İç Hisar Camileri de harap olmuştur. 1862 yılına gelindiğinde, harap vaziyetteki camilerin vakıf dahilinde olmayan ve tahsisatlarını gümrük hasılatından alan imamı İbrahim Efendi ile hatibi Mustafa Efendi, Tanzimat gereği olarak yedi yıl önce vazifeden el çekirilmiştir. Konuyla ilgili Bosna eyaletinden gelen tahrirat önce Evkaf Nezareti'ne oradan da Meclis-i Vâlâ'ya sevk edilmiştir. Bihke ahali, camilerin tamir edilmesini ve görevlilerinin de eskiden olduğu gibi maaşları verilerek görevlerine iade edilmesini istemişlerdir. Camilerin tamir masrafı ise 40.000 kuruştur. Alınan karara göre camilerin tamiri için gereken 40.000 kuruş Evkaf-ı Hümayûn Nezareti'nin hazinesinden karşılanacak, bu miktar yetmez ise geri kalan kısım yöre halisinin yardımı ile tedarik edilecektir. Cami görevlilerinin muayyenatı da eskiden olduğu gibi Maliye Nezareti'nin hazinesinden karşılanmasına karar verilmiştir (BOA. MVL. 950-9).

1862 yılı itibari ile sadece kale içindeki camiler değil aynı zamanda kalenin bazı bölümleri de kötü durumdadır. Özellikle yıldırım düşmesi ve yağışlar sebebiyle şaranpolar harap hâle gelmiştir. Bunun için Bihke'deki yetkililer Bosna Valiliği'ne bir tahrirat göndererek özellikle şaranpoların tamir edilmesini istemişlerdir. Bosna Valiliği'nden Bihke'ye gelen 3 Mayıs 1862 tarihli cevabî yazıya göre, kalenin tamir masraflarının araştırılması ve ahalinin inşaatta kaç gün çalışabileceğinin tespit edilmesi ve bu konuda yapılan tahkikatın Bihke Meclisi tarafından mazbata ile valiliğe gönderilmesi istenmiştir. Bihke Meclisi'nin 23 Temmuz 1862 tarihli mazbatasına göre, kalede tamir edilmesi gereken yerlerin bütünüyle keşfi için Bihke'ye bir mühendis gönderilmesi gerekir. Fakat öncelikle şaranpoların tamir edilmesi gerekir. Şaranpoların (şaranpol) tamirâtı işinde nizamiye askerleri ile ahali meccanen çalışmaktan iftihar duyacaklardır. Fakat inşaatta kullanılacak kereste, çubuk ve kazık gibi levazimatın bedeli olan 17.000 kuruşun devlet tarafından karşılanması gerekir. Ayrıca Bihke'deki yetkililer, şaranpoların tamirâtı işini bir an önce başlatmak için Bosna Valisi'nden izin istemektedirler. Mazbatadaki mühürlere göre Bihke

Meclisinin Başkanı Liva Kaymakamı Mehmed Hilmi Bey'dir. Meclisin diğer üyeliklerini ise Nâib Seyyid Mehmed Efendi, Mal Başkâtibi Esad, Tahrirat Başkâtibi Halil, Ziraat Müdürü Rüstem Yusuf, Nüfus Nazırı Ali Rıza? ile Osman, Mehmed Alemdar ve Mehmed adlarında ahaliden seçilen üç Müslüman üye ve ayrıca iki de gayrimüslim üye oluşturmaktadır (BOA. İ.MVL. 474-21471, s. 1). Kalenin keşfi için mühendis gönderilmesi ve şaranpo tamirine izin alınması meselesi, bürokrasinin çetrefilli yoluna girmiş meselenin hâlli için epey zaman geçmiştir. Adı geçen mazbata, ilk olarak Bihke Kaymakamlığı tarafından Bosna Valiliği'ne gönderilmiştir. Bosna Valisi Şerif Osman Paşa, 5 Ağustos 1862 tarihli yazı ile durumu Sadarat'e bildirmiştir (BOA. İ.MVL. 474-21471, s. 2). Tamir meselesiyle ilgili bu evraklar, müzakere edilmesi için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye gönderilmiştir. Adı geçen Meclis de görüşünü almak için 26 Ağustos 1862'de Kaptan-ı Deryalığa durumu bildirmiştir. Kaptan-ı Deryalık, konunun müzakeresi için evrakları Tophane-i Âmire Meclisi'ne sevk etmiştir. Adı geçen Meclis, mütalaasını bir müzekkere ile Kaptan-ı Deryalığa göndermiştir. Buna göre Bihke Kalesi, sınırda olması dolayısıyla hassas bir noktada olduğu için tamirinin yapılması elzemdir. Öncelikle kalenin tamir edilmesi gereken yerlerinin keşif ve muayene edilerek inşaat masraflarını gösteren keşif defterinin ve hazırlanacak resm-i musattahın¹⁵ merkeze gönderilmesi gerekir. Keşif işini, Hendesehane-i Berriyye-i Hümayûn Kaymakamlarından Tosun Bey yapacaktır. Tosun Bey, hâlihazırda memur olarak Bosna'da bulunmaktadır. Şaranpolarmın tamiri de yine Tosun Bey'in nezaretinde olarak Asakir-i Nizamiye ve ahali tarafından meccanen yapılarak malzemeler için gerekli olan 17.000 kuruş mahallî emvalinden karşılanacaktır. Bu mesele hakkında Maliye Nezareti alâkadar olmalıdır. Tophane Meclisinin bu kararı Kaptan-ı Deryalık tarafından Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyeye bildirilmiştir (BOA. İ.MVL. 474-21471, s. 3). Yusuf Kâmil Paşa başkanlığındaki Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin 28 Rebiülevvel 1279 (23 Eylül 1862) tarihli mazbatasına göre, Kaptan Paşa'dan gelen müzekkerede belirtilen hususların aynen tatbik olunmasına ve durumun bir emirname ile Bosna Valisi'ne ve Tosun Bey'e bildirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca şaranpolarmın inşası için gerekli olan 17.000 kuruşun mahallinden ödenmesi için durumun Maliye Nezareti'ne havale edilmesi ve Kaptan Paşa'ya da durumun beyan edilmesi kararlaştırılmıştır (BOA. İ.MVL. 474-21471, s. 4). Sadrazamlık, mazbatanın da ekli olduğu arz tezkeresini Mabeyn-i Hümayûn'a takdim etmiş ve 1 Ekim 1862 tarihinde, Bihke Kalesi'ndeki tamire muhtaç yerlerin (şaranpolarmın) belirtildiği şekilde Tosun Bey nezaretinde tamir edilmesine irade-i seniyye çıkmıştır (BOA. İ.MVL. 474-21471, s. 5).

1867 yılında Bihke Kalesi'nde yeni bir keşif yapılmıştır. Çünkü kale içinde bulunan kışla ve zabitan dairesi harap vaziyettedir. Kışlanın tamiri ve zabitan dairesinin yeniden yapılması için gereken meblağ, 71.048,5 kuruştur. Bihke Sancağı Kaymakamlığı konuyla ilgili evrakları ve keşif defterini Bosna Vilâyeti Valiliği'ne göndermiştir. Bosna Valisi Şerif Osman Paşa, Bihke Kalesi'ne bizzat giderek incelemelerde bulunmuştur. Buna göre kalenin her tarafı tamire muhtaç görünmektedir. Vali, tamir talebi ile ilgili evrakları ve mazbata ile keşif defterini Mart 1867 tarihinde Sadrazamlığa göndermiştir (BOA. MVL. 1066-50; İ.MVL. 573-25727, s. 1). Maalesef adı geçen keşif defterini Osmanlı Arşivi'nde bulamadık. Sadrazamlık, durumu Seraskerliğe bildirmiştir. Serasker Mehmed Rüşdi Paşa imzalı cevabî yazıya göre, tamir ve inşa meselesi Dâr-ı Şûra-yı Askerî'de müzakere edilmiştir. Buna göre kale içindeki kışlanın tamiri ve inşası zaruridir. Fakat askerî binalar için bütçeden para ayrılmadığı için gerekli masrafın Maliye Hazinesi'nden karşılanması uygun olacaktır (BOA. İ.MVL. 573-25727, s. 2). Tamir ve inşa meselesi, Meclis-i Vâlâ'da müzakere edilmiştir. Meclisin 12 Mayıs 1867 tarihli mazbatasına göre, Bihke Kalesi, sınır boyunda olduğundan dolayı ehemmiyetli bir mahaldir. Bundan dolayı orada bulunacak askerlerin iskânı için muntazam bir kışla zaruridir. Fakat bütçeden askerî tahsisata ayrılan para içinde askerî binaların tamir ve inşası için ayrıca bir meblağ tahsis edilmemiştir. Bununla birlikte devlet yetkilileri, tamirat ve inşa için gerekli olan para miktarını fahiş bulmamışlar ve bunun Maliye Hazinesi'nden ödenmesini kararlaştırmışlardır. Fakat keşif bedelini aşmaması hususunda Bosna Valisi bilgilendirilmelidir (BOA. İ.MVL. 573-25727, s. 3). Meclis-i Vâlâ'nın kararı aynen kabul edilmiş ve 71.048,5 kuruş olan keşif bedeli aşılmadan tamir ve inşa işlerine başlanması için Bosna Valisi'ne yazılmasına yönelik irade-i seniyye 17 Mayıs 1867 tarihinde çıkmıştır (BOA. İ.MVL. 573-25727, s. 4).

¹⁵ Bir binanın kısımlarını gösteren "plân resmi" (Arseven, 2021, s. 173).

Bihke Kalesi'nin tamiri ile ilgili olarak son teşebbüs Avusturya işgali öncesi 1877 yılında vuku bulmuştur. Burada söz konusu alan ise kale içinde bulunan iki adet cephaneliğin çatılarıdır. Çatılarını yangın tehlikesinden korumak için çinko ya da kiremit ile örtme düşüncesiyle keşif yapılmış ve masrafın 6.000 kuruş olacağı tespit edilmiştir. Paranın Maliye Nezareti Hazinesinden ödenmesine karar verilmiştir. Fakat Bihke'deki yetkililer tarafından projede bir değişiklik yapılmıştır. Çünkü ilk keşfi yapan kalfa Avusturya'ya kaçmış, bunun üzerine ikinci bir keşif yapılmıştır. Bu sırada cephaneler, geçici olarak kale içindeki camiye konulmuştur. Yeni keşif yapılırken caminin ahşap olan tavanının da çinko ile döşenmesi gerektiğine karar verilmiştir. Böylece hem cami hem de iki adet cephaneliğin çatıları çinko ile döşenecektir. Bundan dolayı da daha önceki keşifte belirlenen tutar yükselmiştir. Ayrıca satın alınan çinko karşılığında tüccara verilecek olan Avusturya kaimesinin tedariki için gerekli olan Macar altını ile Osmanlı kaimesi arasındaki kur farkı da bu bedelin yükselmesinin sebepleri arasındadır. Çinkolar, karşıdan (Avusturya) alınmıştır. Buna göre yeni keşif bedeli 15.090 kuruştur. Konu Ağustos 1877'de Şûra-yı Devlet Maliye Dairesi'nde görüşülmüştür. Adı geçen Daire, her ne kadar gereken paranın Maliye Nezareti tarafından ödenmesine yönelik görüş bildirmiş ise de Bihke gibi harp mevkiilerinde bulunan cephaneliklerin çinko ile kaplanmasının yeni silahlara karşı yeterli olup olmayacağının şüpheli olduğu yönünde şerh düşmüştür. Bununla birlikte bu inşaat işlerinin askerî yetkililer gözetiminde yapılacağı düşüncesiyle işin başlaması gerektiği de ifade edilmiştir (BOA. İ.ŞD. 36-1809, s. 1). Gerek cephanelikler gerekse caminin çinko ile kaplanmasının bedeli olan 15.090 kuruş olağanüstü masraflar (mesarif-i fevkalâde) statüsünde olduğu için Maliye Hazinesi'nden ödenecektir. Paranın ödenmesi ve inşaatın başlamasına dair irade-i seniyye, 21 Ağustos 1877 tarihinde alınmıştır (BOA. İ.ŞD. 36-1809, s. 2).

Bihke Kalesi ile ilgili bu son tamirden yaklaşık bir yıl sonra Bosna Vilâyeti, Avusturya işgaline terk edilmiş ve işgalcilere direnen Bihke Kalesi, 19 Eylül 1878'de Avusturya ordusuna teslim olmuştur. Bihke Kalesi'ni giren Avusturya birlikleri, kalede bulunan 4'ü büyük çapta olmak üzere 5 adet topa el koymuş ve direnişçilerden olan Asâkir-i Nizamiye'nin bir erkan-ı harp zabiti ile yanındaki topçu neferlerini esir almışlardır (BOA. HR.TO. 130-94).

SONUÇ

Osmanlı öncesinde Macaristan ve 1526'dan sonra Habsburglar idaresindeki Hırvatistan bölgesinin sınır mahallinde bulunan Bihke (Bihaç) Kalesi ve şehri, Bosna Beylerbeyi Derviş Hasan Paşa tarafından 1592 yılında fethedilmiştir. Bu itibarla son fethedilen Bosna diyarıdır. Bihke Kalesi ve Bihke şehrine, Osmanlı devri boyunca serhat bölgesi olması sebebiyle özel bir önem verilmiştir. Arada kesintiler olsa da fethinden 1878 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na terk edilmesine kadar geçen süre içinde Bihke, bir sancak merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Bihke Kalesi, Niş Kalesi'ne benzetilmektedir. Bir tarafında bulunan Una Nehri, doğal bir hendek gibidir. Diğer üç tarafını ise suyunu Una'dan alan hendekler çevrelemiştir. Una Nehri kenarında geniş bir ovada bulunan kalede 9 tabya ve 4 kule bulunmaktadır. Bihke Kalesi, fetihten sonra birkaç defa düşman orduları tarafından kuşatılmış ve tahrip edilmiştir. XVII. yüzyıl sonundaki Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında büyük zarar görmüştür. Karlofça Antlaşması'ndan sonra serhatteki konumu daha da stratejik bir hâl alan Bihke Kalesi, kapsamlı bir tamir görmüştür. Bu tarihten sonra Bihke, Bosna eyaletinin en önemli ve içinde en fazla asker bulunan kalesi hâline gelmiştir.

Bosna'daki diğer kalelerde olduğu gibi Bihke Kalesi de kaptan adı verilen dizdarlar tarafından idare edilmiştir. Aslında bu durum, fetihten önceki idarî yapının bir devamıdır. Kalede bulunan mustahfizları, yerli kulu, azeb, martolos, tımarlı sipahi, yeniçeri, topçu, tüfekçi ve zemberekçi gibi askerî sınıflar oluşturmuştur. Bihke Kalesi'nde bulunan silah ve mühimmatın durumu da çeşitli vesilelerle yoklanmış ve eksiklikler giderilmiştir. Bihke Kalesi, XIX. yüzyılda yeniçeriliğin kaldırılması, Tanzimat'ın uygulanması ve ıslahat fermanının yürürlüğe girmesinden sonra çıkan isyanlar sırasında birkaç defa asiler tarafından ele geçirilmiştir. Bu muharebeler sırasında kalede büyük zararlar oluşmuştur. Depremler, yıldırımlar ve yağışlar sebebiyle de kalenin bazı bölümleri yıkılmıştır. XIX. yüzyıl ortalarında Bihke Kalesi, neredeyse harabe durumdadır. Kalede bulunan silah ve mühimmatın bir kısmı çürümüş ve kullanılamaz hâle gelmiştir.

1780-1877 yılları arasında Bihke Kalesi'nin kuleleri, kapıları, hendekleri ve tabyaları ya tamir görmüş ya da yeniden yapılmıştır. Tabyalardaki toprakların sepetleri, kundakları ve siperler ile şarapolar en fazla zarar gören mahallerdir. Ayrıca kale bedeni olarak tanımlanan kale duvarları da yer yer yıkılmış ve tahrip olmuştur. Kale içindeki kışla da zaman içinde oluşan bu hasardan nasibini almıştır. Bütün bu yerler, belirli aralıklarla tamir görmüş, bazı mahaller yeniden yapılmıştır. Her tamir öncesi bir görevli tarafından keşif defteri hazırlanmıştır. Bu keşif defterinde öncelikle tamir edilmesi gereken yerlerin ölçümleri yer almaktadır. Keşif defterlerine, tamir işinde kullanılacak malzemelerin tutarı ile usta ve amelenin yevmiyeleri kaydedilmiştir. Nihayet tamir için gerekli olan masraf tek tek ve toplam olarak tahminî surette belirtilmiştir. Son olarak merkezden bir bina emini tayin edilerek keşif defterine göre inşaat başlamıştır. Serhat kalelerinin nizamına uygun olarak tamir ve bakım masraflarının üçte biri hazine tarafından karşılanırken üçte bir kaza ahali ve üçte biri de kale görevlileri tarafından ödenmiştir. Her keşif ve tamir faaliyeti için merkezden izin alınmıştır. Ancak taşradaki yöneticiler, 4.000 kuruşa kadar olan tamirleri, merkezden izin almadan yaptırabilmektedirler.

Bihke Kalesi'nin tamirinde kullanılan temel malzeme taştır. Bunun yanında kum, ağaç, demir, çivi ve kazık da diğer temel malzemeleri oluşturmuştur. Özellikle siperlerin yeniden inşasında kullanılan diğer bir malzeme de çimdir. Çim, sınırın diğer tarafında bulunan kalelerde de kullanılmaktadır. Malzeme ve teknik olarak Bihke Kalesi ile sınırın ötesinde yer alan Habsburg kalelerinin niteliklerinin aynı olduğu görülmektedir. Kale tamirinde çalışacak insan faktörünü taşçı, duvarcı, lağımçı, dülger ve amele oluşturmaktadır. Kaledeki askerler ile Bihke kazası ahali de tamir ve inşaat işlerinde meccanen çalışmışlardır. İnşaat için gerekli olan taşlar, civardaki taş ocaklarından çıkarılıp kesilmiştir. Kale enkazında bulunan taşlar da inşaat için yeniden kullanılmıştır. Bihke'de sadece kale değil aynı zamanda kale içindeki Fethiye ve İç Hisar Camileri de zaman içinde yıkılmaya yüz tutmuştur. 1862'de bu iki caminin keşif bedeli 40.000 kuruş olarak tahmin edilmiştir. Bu meblağ, Evkaf-ı Hümayûn Nezaretî'nin hazinesinden karşılanmıştır. Bihke Kalesi'nin son tamiri 1877 yılında, yani Avusturya işgalinin hemen öncesinde vuku bulmuştur. Bu tarihte kale içinde bulunan iki cephanelik ile caminin çatılarının yangın riskine karşı çinko ile kaplanmasına karar verilmiştir. Osmanlı yönetimi, 19 Eylül 1878'de Avusturya işgaline terk edilene kadar Bihke Kalesi'nde silah, mühimmat ve asker bulundurmaya devam etmiştir.

Bihke Kalesi, sınırda olması hasebiyle devletin en fazla özen gösterdiği kalelerden olmuştur. Burasının daima sağlam kalması arzu edilmiştir. Bununla birlikte, uzun bürokratik işlemler sebebiyle kalenin tamir edilmesi sürekli gecikmiştir. Bihke Kalesi'nin tamir işlerinin kapsamı, zaman içinde değişmiştir. XIX. yüzyıl öncesindeki tamirat işlerinin daha kapsamlı olduğunu söyleyebiliriz. Oysa XIX. yüzyıldaki tamirlerin kapsamı daha dar ve niyet ile icraatın arası daha uzundur. Yani artık bu yüzyılda kale bütünüyle değil parça parça veya en fazla kullanılan yerleri tamir görmeye başlamıştır. Bu da devletin mali durumu ile ilgili olmalıdır. Keşif ve masrafların tesviyesinin uzun zaman almasının da bu durumla ilgili olduğunu düşünüyoruz. Çünkü tamir masraflarının tediye edilmesi konusu, devlet adamlarını en fazla uğraştıran konulardan olmuştur. Ayrıca genel tamir yerine kısmî tamirlerin yapılmasında bölgede etkili olan isyanların da etkisinin olduğunu görüyoruz. Çünkü bazı isyan hareketlerinde kale asiler tarafından ele geçirilmiş ve sonraki tedip hareketinde kalede büyük çapta yıkımlar olmuştur. Tamir işinde kaledeki görevlilerin ve ahalinin parasız çalıştırılması da hem bir rutinin parçası hem de masrafların azaltılmak istenmesinden kaynaklanmıştır. Bihke Kalesi hem düşmanın hem de çeşitli vesilelerle isyan edenlerin ilk hedefi olduğu için Tanzimat'tan sonraki reformlardan hoşnut olmayan kesimler bile kalenin tamir edilmesini kendi çıkarlarına görmüşlerdir.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Belgeleri

Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi, Askeriye (BOA. C.AS.) 227-9617; 189-8165; 205-8801; 383-15848; 1039-45617; 185-8002; 73-3415.

Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Tasnifi, Abdülhamid I (BOA. AE. SABH.I.) 133-8905; 201-13434.

- Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayûn (BOA. HAT.) 199-10097.
Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi, Nafia (BOA. C. NF.) 22-1066.
Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Vâlâ (BOA. İ. MVL.) 352-15355; 474-21471; 573-25727.
Osmanlı Arşivi, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (BOA. A.}MKT. MHM.) 185-88; 16-1.
Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vâlâ Evrakı (BOA. MVL.) 950-9; 43-32; 1066-50.
Osmanlı Arşivi, Sadaret Umum Vilâyat Evrakı (BOA. A.}MKT. UM) 101-9.
Osmanlı Arşivi, İrade Şûra-yı Devlet (BOA. İ. ŞD.) 36-1809.
Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (BOA. A.}MKT.) 42-51; 15-99.
Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defterî Büyükkale Kalemi Defterleri (BOA. D. BKL.d.) 32784.
Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler (BOA. MAD.d.) 4355.
Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye (BOA. İ. DH.) 457-30301.
Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (BOA. HR. TO.) 130-94.

Araştırma Eserleri

Ágoston, G. (1998). Habsburgs and Ottomans: defense, military change and shifts in power. *The Turkish Studies Association Bulletin*, 22 (1), 126-141.
https://www.academia.edu/211640/Habsburgs_and_Ottomans_Defense_Military_Change_and_Shifts_in_Power.

Akın, H. (2004). *Ahmet Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi.

Aydın, M. (2013). "Kaleler", *Dünya savaş tarihi Osmanlı askerî tarihi kara, deniz ve hava kuvvetleri 1792-1918*. G. Yıldız (Ed.). Timaş Yayınları.

Ayn Ali Efendi (1280). *Kavânûn-i âl-i Osmân der hulâsa-i mezâmûn-i defter-i dîvân*. Tasvîr-i Efkâr Gazetehanesi.

Baş, G. (2018). XV. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlarda Osmanlı serhad organizasyonunun oluşumu: kaleler ağı, askerî personel, finansman ve mali külfet. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (33), 151-181. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iugaad/issue/53588/714276>.

Çakmak, Z. (1996). *1875 Hersek isyanı ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgali* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Fırat Üniversitesi.

Dal, U. S. (2021). *Mehmed Emin İseviç'e göre XIX. yüzyıl başlarında Bosna* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi.

Darkot, B. (1979). Bosna-Hersek, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C 2, s. 725-729.

Eyice, S. (2001). Kale, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 24, s. 234-242.

Gezer, Ö. (2016). *Kale ve nefer: Habsburg sınırında Osmanlı askerî gücünün yeniden örgütlenmesi (1699-1715)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Gökbilgin, M. T. (1979). Kanunî Sultan Süleyman devrine âit Bosna ve Hersek ile ilgili Venedik Arşivi'ndeki Türkçe belgeler hakkında. *Tarih Dergisi*, (32), 319-330.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9604/119884>.

Gölen, Z. (2002). 1849-1851 Bosna-Hersek isyanı. *Belleten*, 66 (247), 905-935.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/58670/847937>.

- Gülhan, M. (2020). Yeni belgelerin ışığında Telli Hasan Paşa'nın Osmanlı-Habsburg sınırındaki faaliyetleri (1591-1593). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (2), 1254-1289. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd/issue/55093/665094>.
- Güven, O. (2017). *İki savaş arasında Bosna kaleleri (1669-1683)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Issa, F. (2021). *Tanzimat döneminde Osmanlı Bosnası'nda rüşdiye mektepleri (1851-1878)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- İnce, Y. (2018). Bihke'ye balon, yüreğimize kıyamet korkusu düştü. *Mavi Atlas*, 6 (2), 246-261. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusmaviatlas/issue/39997/469211>.
- Kılıç, O. (2007). Ocaklık, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 33, s. 317-318.
- Korkmaz, Y. (2018). *Viyana Kuşatması'ndan sonraki harp yıllarında Bosna Eyaleti'nde asayiş ve düzen (1683-1699)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Köksal, O. (2002). "Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde örfi idare uygulaması", *Türkler* 13. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.). Yeni Türkiye Yayınları.
- Krcsmarık, J. (1979). Bosna-Hersek Tarih, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, s. 729-735.
- Kreševljaković, H. (1953). "Stari Bosanski gradovi", *naše starine* 1. Sarajevo.
- Kul, E. (2018). Bosna eyaletinde askerî ve sosyal alanda yapılan faaliyetler (1700-1715). *Türkiyat Mecmuası*, 28 (2), 111-137. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/41146/497472>.
- Lopašić, R. (1890). *Bihać i Bihaćka krajina*. Matica Hrvatska, Zagreb.
- Olesnicki, A. (1942). Tko nosi odgovornost za poraz Turske vojske kod Siska 20. Ramazana 1001. godine (22. lipnja 1593.)?. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, 22-23, (1), 115-173. <https://hrcak.srce.hr/50021>.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, 1, 3. MEB Yayınları.
- Pelidija, E. (1989). *Bosanski ejalet od karlovačkog do požarevačkog mira 1699-1718*. Veselin Masleša, Sarajevo.
- Šabanović, H. (1959). *Bosanski pašaluk*. Svietlost, Sarajevo.
- Solak, M. (2018). *Sınırların hapsettiği tarih: Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Hırvat askerî sınır bölgesinin örgütlenmesi (1553-1664)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Solak, M. (2020). Osmanlı-Habsburg hudûd tahdîdine bir örnek: Zıştovi sonrası Bosna hudûdunun tafsilatı (27 Aralık 1795). *Karadeniz Araştırmaları*, 17 (67), 631-656. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/68577/1075092>.
- Şemseddin Sami (1306). *Kâmûsu'l-a'lâm*, 2. Mihran Matbaası.
- Şenyurt, O. (2013). III. Selim döneminde inşaat ortamını yönlendiren iki Fransız mühendis ve kale tamirleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28 (2), 487-521. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5067/69148>.
- Tekin, R. (2021). 52 numaralı Mostar şer'iyeye sicil defterine göre Bosna'da Osmanlı-Avusturya mücadelesi (1787-1789). *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 8 (22), 519-538. <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2021.200>.
- Toth, H. (2020). Bihaç, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C Ek-1, s. 195-197.
- Turbić, E. (2018). *Avusturya-Macaristan'ın Bosna Herke'yi işgale karşı Boşnakların direnişi (1878)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Trakya Üniversitesi.
- Turhan, F. S. (2013). *Eski düzen adına Osmanlı Bosnası'nda isyan (1826-1836)*. Küre Yayınları.

Mustafa Durdu / Bosna'da Bihke (Bihaç) Kalesi'nin Tamir ve Tahkim Edilmesine Yönelik Faaliyetler
(1780-1878)

Uzunçarşılı, İ. H. (2016). *Osmanlı tarihi*, 2. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, M. A. (2017). *Osmanlı müesseseleri tarihi*. Fakülte Kitabevi Yayınları.

Yarcı, G. (2018). Metin bir bilge, müstahkem bir ülke: Aliya'nın Bosnası'nda Osmanlı kaleleri. *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu*.

Yenidoğan, M. (2018). *1849-1851 Bosna İsyanı* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. İstanbul Üniversitesi.